

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF LANGUAGE AFTER H. ACHARYAN

LANGUAGE AND SPEECH

1(1)
2021

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА ИМЕНИ Р. АЧАРЯНА

ЯЗЫК И РЕЧЬ

1(1)
2021

Yerevan 2021
Ереван 2021

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ Ե Զ ՈՒ Ե Վ Խ Ո Ս Ք

1(1)
2021

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2021

Գլխավոր խմբագիր՝ Կատվալյան Վ.
Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Հովհաննիսյան Ն.
Պատասխանատու քարտուղար՝ Մխիթարյան Գ.

Խմբագրական խորհուրդ

Աբաջյան Ա., Ավետիսյան Յու., Գալստյան Ա., Գասպարյան Ս., Դոնապետյան-Դեմոպուլոս Ա. (Ֆրանսիա), Դում-Թրագուտ Յ. (Ավստրիա), Դերիկյան Վ., Խաչատրյան Գ., Խաչատրյան Լ., Համբարձումյան Վ., Հայրապետյան Ս., Հովհաննիսյան Լ., Մոհամմադի Մ. Մ. (Իրան), Պետրոսյան Վ., Պլունգյան Վլ. (Ռուսաստան), Սարգսյան Ա. Յու., Սարգսյան Ա. Ե., Սկալա Ա. (Իտալիա), Սուվարյան Յու.

Editor-in-chief - Katvalyan V.
Deputy chief editor - Hovhannisyan N.
Executive secretary – Mkhitarayan G.

Editorial Board

Abajyan A., Avetisyan Yu., Devrikyan V., Donabédian-Demopoulos A. (France), Dum-Tragut Jasmine (Austria), Galstyan A., Gasparyan S., Hambardzumyan V., Hovhannisyan L., Khachatryan G., Khachatryan L., Mohammadi M. M. (Iran), Petrosyan V., Plungian Vl. (Russia), Sargsyan A. E., Sargsyan A. Yu., Scala Andrea (Italy), Suvaryan Yu.

Главный редактор Катвалян В.
Заместитель главного редактора Оганесян Н.
Ответственный секретарь Мхитарян Г.

Редакционная коллегия

Абаджян А., Аветисян Ю., Айрапетян С., Амбарцумян В., Галстян А., Гаспарян С., Деврикян В., Донапетян-Демопулус А. (Франция), Дум-Трагут Я. (Австрия), Мохаммади М. М. (Иран), Оганесян Л., Петросян В., Плунгян Вл. (Россия), Саргсян А. Е., Саргсян А. Ю., Скалла Андреа (Италия), Суварян Ю., Хачатрян Г., Хачатрян Л.

© Լեզու և խոսք
© ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ հրատարակչություն

DOI: 10.54412/2738280X

ԱՊԱՌՆԻ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆԻ ԶՈՒԳԱԶԵՎԵՐԸ ԱՄԻՐԴՈՎԼԱԹ
ԱՄԱՍԻԱՑՈՒ «ՕԳՈՒՏ ԲԺՇԿՈՒԹԵԱՆ» ԲԺՇԿԱՐԱՆՈՒՄ*

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-5

Խաչատրյան Գուրգեն
բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական
համալսարան. gxachatryan@yahoo.com

Բանալի բառեր. գրաբար, միջին հայերեն, հրամայական եղանակ, զուգաձևեր, ընդհանրական-դիմավոր միակազմ նախադասություն, ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհումներ:

Նախաբան

Զուգաձևությունները գրական հայերենին հատուկ են դեռևս գրաբարի դասական ենթաշրջանից: Ընդ որում, զուգաձևություններ կարելի է արձանագրել ոչ միայն 5-րդ դարում գրված տարբեր գործերում, որը կարող է պայմանավորված լինել նրանց հեղինակների՝ ծագումով տարբեր վայրերից լինելու և այլ գործերի՝ տարբեր իրավիճակներում ու ժամանակահատվածներում գրված լինելու հանգամանքներով: Զուգաձևություններ են հանդիպում անգամ առանձին հեղինակների առանձին ստեղծագործությաններում: Այսպես՝ Փարպեցու պատմության մեջ *հասանել* կանոնավոր բայի բուն հրամայականի եզակի թիվը գործածվել է *հա՛ւ* կանոնավոր ձևով՝ Առ ի բժշկութիւն վիրաւորաց փութա՛, *հա՛ւ* յօգնել, մինչդեռ Բուզանդի պատմության մեջ այն հանդես է եկել *հասի՛ր* անկանոն ձևով՝ Վաղ *հասիր*, ասէ, դեռ զամուսինն իմ զուր առանց վնասու եւ յանցանաց խողխողեն: Մովսէս Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ում *պարածածկեմ* բայի անցյալ դերբայը մի դեպքում կազմվել է առաջին

---

* Ներկայացվել է 06.07.2021, գրախոսվել՝ 22.11.2021:

հիմքով՝ *պարածածկեալ*, մյուս դեպքում՝ երկրորդ հիմքով՝ *պարածածկեցեալ* և այլն¹:

Սակայն եթե գրաբարում զուգաձևություն կազմող անմիօրինակությունները տարածված բնույթ չեն կրում, ապա միջին հայերենից ժառանգված լեզվական աղբյուրներում բազմաթիվ են հնչունական, բառային և քերականական տարատեսակ անմիօրինակությունները՝ դրանց հետևանքով առկա զուգաձևություններով: Ավելին՝ միջին հայերենում ավելի շատ անմիօրինակություններ կարելի է փաստել, քան թե կանոնարկված լեզվական իրողություններ, որը պայմանավորված է հայ ժողովրդի կյանքում տվյալ ժամանակահատվածում ստեղծված պատմաքաղաքական և այլ հանգամանքներով ու գործընթացներով: Գրական հայերենի զարգացման հիշյալ շրջանում նույնպես անմիօրինակության բազմաթիվ լեզվական փաստեր՝ վկայված ոչ միայն տարբեր դարերից մեզ հասած ստեղծագործություններում, այլև միևնույն հեղինակի գործ(եր)ում: Այսպես՝ Կամենից քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրություններում², որոնք կազմել է միևնույն քարտուղարը³, տեղ են գտել հնչունական և քերականական բազմաթիվ զուգաձևություններ: Վերջիններս, քանի որ այդ արձանագրություններում բացառվում են գրիչների հնարավոր միջամտությունները, ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ տվյալ բարբառակիր քարտուղարի լեզվամտածողության արտահայտություններ: Հմմտ. .... եւ *կոչեց* զԳրիբգորն ի յատեանն (արձ. թիվ 573) և .... եւ *գոչեց* իւր մոտն (արձ. թիվ 561), զձիուն *գինն* (արձ. թիվ 151) և կտաւին *քինն* (արձ. թիվ 103), դատաստանին առջեն

¹ Սրա մասին առավել մանրամասնորեն տե՛ս **տողերիս հեղինակի** «Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց» երկի բայական և անվանական համակարգերի քերականական անկանոնությունները» հոդվածը. – Գիտաժողովի նյութեր՝ նվիրված Մովսես Խորենացու ծննդյան 1600-ամյակին, գլխավոր խմբագիր՝ Գ. Կ. Խաչատրյան, Վանաձոր, 2011, էջ 4-19:

² *Կամենեց-Պողոսկ քաղաքի հայկական դատարանի արձանագրությունները (XVI դ.)՝ աշխատասիրությամբ Վ. Ռ. Գրիգորյանի*, Ե., 1963:

³ Հայտնի է, որ Կամենից քաղաքի հայկական դատարանի՝ 1560-1605թթ. արձանագրությունների հեղինակը միևնույն անձնավորությունն է՝ «Կամինիցի ավագերեց տեր Հովհաննեսը, որ մահացել է 1610 թ. 84 տարեկան հասակում» (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 20):

եկին (արձ. թիվ 297) և դատաստանին առջեւն *եկան* (արձ. թիվ 232) և այլն:

Միջին հայերենի բայի խոնարհման համակարգը խորությամբ ուսումնասիրել է Ս. Անթոսյանը «Ակնարկներ գրական միջին հայերենի պատմության» համահեղինակային աշխատության մեջ⁴, սակայն բայական գուգաձևություններին մասնավոր անդրադարձ չի կատարել: Այս հոդվածում կանդրադառնանք Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան» բժշկարանում⁵ տեղ գտած գուգաձևություններին՝ մասնավորապես ուսումնասիրելով միջինհայերենյան բայի ապառնի հրամայականի⁶ արտահայտության միջոցները, որոնք նշված երկում առավել քան հաճախադեպ են: Բանն այն է՝ ելնելով այդ բժշկարանի բնույթից՝ հանրահայտ բժշկապետը ապառնի հրամայականով արտահայտված բայաձևերով շարունակ հորդորներ, հրահանգներ, խորհուրդներ, հանձնարարականներ է տալիս իր գրքից օգտվել ցանկացող(ներ)ին՝ սկսելու, ավարտելու, կատարելու, դադարեցնելու (և այլն) հիվանդի բուժման, կազդուրման հետ կապված տարբեր գործողություն(ներ): Իսկ այդ ամենի համար ամենահարմար ժամանակաձևը ապառնի հրամայականն է: Օրինակ՝ Սահակն ասէ, թէ *տո՛ւր* զսապո՞ին հապն եւ սակամոնի եւ օշինդր, եւ *ա՛ն* ծծումն եւ *ծեծէ՛* եւ *մաղէ՛* եւ քացխով եւ հոռոմ ձիթով *օծէ՛*: Եւ ամէն տաք եւ չոր կերակրէ *պատրաստ կացիր*, որպէս մսեղէն. եւ գինի. շատ զէն է, *մի՛ առներ*, վնասէ և այլն⁷:

⁴ *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հ. Ա, Ե., 1972 (այսուհետ՝ *ԱՄԳՀՊ*, Ա), էջ 299-406:

⁵ **Ամիրտովլաթ Ամասիացի**, *Օգուտ բժշկութեան*, Ե., 1940: Տե՛ս նաև <https://digilib.aua.am/book/57/57/452/%D5%95%D5%A3%D5%B8%D6%82%D5%BF.../>:

⁶ Մենք նպատակահարմար ենք գտնում միջին հայերենի համար գործածել *ապառնի հրամայական* և ոչ թե *բուն հրամայական* եզրաբառը, որը գրաբարում գործածվում էր ի հակադրություն *հորդորական հրամայական* եզրաբառի:

⁷ Ինչ խոսք, Ամասիացին հորդորներ, խորհուրդներ (և այլն) տալիս է նաև այլ ժամանակաձևերով, մասնավորապես՝ ըղձական պայմանական և հարկադրական ապառնիներով, որոնցից վերջին երկու ձևերն առաջինի համեմատ չափազանց սակավադեպ են: Օրինակ՝ Եւ թէ ջուր *իջնու*՛ նա զատ *հանել կու պիտի*: Եւ կու պիտի որ զըղեղն յիստկես զանճապիլին ճուարիշովն: Եւ թէ հիւանդն ջերմն *չու*-

Բնական է, որ բոլորին վերաբերող խորհուրդները, հրահանգներն ու հրամանները, որոնք չունեն որոշակի հասցեատեր(եր), գերազանցապես կատարվում են միակազմ նախադասությունների, մասնավորապես ընդհանրական-դիմավոր միակազմ կառույցների միջոցով, որոնց գերադաս անդամի արտահայտության հիմնական միջոցներից մեկը (թերևս ամենաբնորոշը) հրամայական եղանակի բայերն են՝ արտահայտված եզակի կամ հոգնակի թվերի 2-րդ դեմքերով: Արժե կարևորել, որ հիշյալ դեմքերով արտահայտված ընդհանրական-դիմավոր միակազմ նախադասությունները, չնայած արտահայտության տարբեր միջոցներին, շարահյուսական համանուններ են: Հմմտ. Եւ թէ աչքն կիծ լինի՝ զաղտորն *դրջէ՛* եւ զջուրն ի յաչքն *քաշէ՛*, եւ զխիարին տերեւն քացխով եւ ջրով *եփէ՛* եւ ի վերայ աչացն *դիր*. օգտէ: Եւ թէ ցան ուժով է՝ ճակատէն երակ *առ* եւ զքիթն *արունէ՛* եւ Եւ զԱմիրտովլաթ բժիշկն *յիշեցէ՛ք* ի տէր, որ շատ աշխատանօք զայս գիրքս թարգմանեցի եւ այլն: Պատահական չէ, որ բերված նախադասություններում Ամասիացին երբեմն որպես գերադաս անդամ գործածում է նույն բայի հրամայականի՝ մի դեպքում եզակի, մյուս դեպքում՝ հոգնակի ձևը. չէ՞ որ երկու դեպքում էլ խոսքը ուղղվում է առհասարակ բոլորին: Այդ բայերից են՝ իմանալ (*իմացի՛ր – իմացի՛ք*), *յիշել* (*յիշեա՛ – յիշեցէ՛ք*), ջանալ (*ջանա՛ – ջանացէ՛ք*) եւ այլն:

Ասվածն ինքնին նշանակում է, որ Ամասիացու հիշյալ երկուսն անհամեմատ հաճախադեպ են հրամայական եղանակի բայաձևերով արտահայտված բայական ընդհանրական-դիմավոր միակազմ նախադասությունները, եւ հենց վերջիններիս ընձեռած լեզվական փաստերի ուսումնասիրությանն էլ նվիրված է սույն հոդվածը⁸: Ստորև կիրառելով համեմատության, զուգադրության, դիտարկման եւ այլ մեթոդներ՝ փորձել ենք ներկայացնել այն լեզվական իրավի-

---

նենայ՝ թող երթայ ի բաղնիս յորժամ ստամոքն *յիստկած լինի*: Եւ յորժամ աղէկ *միտք դնես*՝ նա *իմանաս* (=կիմանաս) զխօսացն զհամն, եւ *իմանաս* զպատճառն եւ այլն:

⁸ Բացառիկ դեպքերում տեղ ենք տվել նաև երկկազմ նախադասությունների ստորոգյալներին՝ արտահայտված ապառնի հրամայական ժամանակաձևերով:

ճակը, որն առկա էր Ամիրդովլաթ Ամասիացու ապրած ժամանակահատվածում (15-րդ դարի երկրորդ կես):

Ապառնի հրամայականի գուգաձևերը Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան» բժշկարանում

Ինչպես կտեսնենք առաջիկա շարադրանքում, Ամիրդովլաթ Ամասիացու գործածած հրամայական եղանակի բազմաթիվ բայեր⁹ ցույց են տալիս առօրյայի հետ կապված տարատեսակ գործողություններ, որոնք տվյալ դեպքում, հասկանալի է, առնչվում են բուժական գործընթացներին, և միայն փոքրաթիվ բայերի միջոցով են արտահայտվում այլ ոլորտներին բնորոշ գործողություններ¹⁰: Ամասիացու բժշկարանում գործածված բայերի ապառնի հրամայականները ունեն կազմության մի շարք ձևեր, որոնց կանդրադառնանք ստորև:

⁹ Ահավասիկ հիշյալ բժշկարանի՝ ապառնի հրամայականով գործածված բայերի ամբողջական շարքը՝ *առնել/այնել/անել, առնուլ, ածել, ածիլել, աղայ, աղընձել, աճռել, այնել/անել, այրել, արկանել, արունել, բաժնել, բանալ, ի բան տանել, բրննել, գալ, գործել, ի գործ արկանել, դատիլ-իր* (այստեղ «աշխատել», «չարչարվել»), *դնել, թրջել/դրջել, եռացնել, երթալ, եփել, զարկել, թաթխել, թանալ, թողուլ, իմանալ, լոսել, լուծել, լվանալ, լինել, լուծել, լվացվել/լվացվիլ-է, լցնել, խախաչ անել, խածկել, խանձել, խառնել, խարել, խմել, խնդրել, խօթել, ծամել, ծխել, ծեծել, ծծել, կանգնիլ, կանգնեցնել, կանչել, կապել, կենալ, կթել, կտրել, կտրատել, հալել, համբերել, հանել, հաշվել, հարկանել, հեծանիլ, հոգալ, հովացնել, հոտալ, ձգել, ճղքել, մաղել, մտնուլ, մտցնել, յեմել, յիշել, յիստկել, նստիլ, նստեցնել, նստուցանել, շաղել, շաղվել, շարժել, շաղաղել, շինել, ի շուրջ գալ, պահել, պառկել, պատրաստել, պատրաստ կենալ, պարզել, ջանալ, սրբել, վառել, վերցնել, տալ, տանել, տաքացնել, տրորել, ուտել, ուտեցնել, սղկել, սրբել, ցաթկել, ցանել, փաթել, փոխել, քամել, քայլել, քաշել, քերել, քուն լինալ, քրտնել, օծել, օրինակել:*

¹⁰ Երբեմն Ամասիացին նույն գործողությունը տարբեր կիրառություններում արտահայտում է տարբեր բայերով, որով ձևավորվում են հոմանշային կամ համանշային շարքեր: Դրանցում տեղ գտած միավորները՝

1. մի դեպքում ներկայացնում են միջինհայերենյան բառապաշարը՝ մասամբ ավանդված գրաբարից, սակայն միջինհայերենյան կազմությամբ, ինչպես՝ *խածկել/այրել//խանձել//խարել//վառել, խառնել//մշխել, ծեծել//գա ըկ/հա ը, կտրել//կտրատել, հովցո՛ւ/պաղեցո՛ւ, պատրաստել//պատրաստ կաց/պահէ՛* և այլն,

2. մյուս դեպքում գրաբարյան և միջինհայերենյան բառային միավորներ են, ինչպես՝ *թա՛ց//դրջել, շաղել//շաղվել//շաղաղել, շփել//օծել//քսել//ծեփել՛* և այլն: Օրինակ Եւ հանապազ մեշպահարի ջրով գոտն *թա՛ց*: Եւ զքացախն *դրջել՛* թեփով եւ ի քիթն ծխել՛:

Ապառնի հրամայականի դրական խոնարհման եզակի թիվը գերազանցապես գրաբարաձև է. այն հանդես է գալիս կա՛մ անփոփոխ, կա՛մ միջին հայերենին բնորոշ հնչունափոխությամբ, այսինքն՝ արտահայտվում է կա՛մ շեշտակիր երկրորդ հիմքով, կա՛մ էլ «երկրորդ հիմք + շեշտակիր դիմաթվային վերջավորություն» մասնակադապարով՝ նայած բայի կազմությանը և լծորդ ձայնավորին: Խոնարհման ներգործաձև և կրավորաձև տարբերակները սեռի քերականական կարգի արտահայտման միջոց չեն ծառայում: Ասվածի մասին են վկայում ստորև բերվող լեզվական փաստերը, ըստ որոնց՝ ապառնի հրամայականի դրական խոնարհման եզակի թիվը կազմությամբ՝

1.1. կա՛մ արմատական է՝ *ա՛ն, ել, ե՛րթ, գա՛րկ¹¹, թո՛ւք, լի՛ց, լո՛ւծ, կե՛ր, հա՛ն, հա՛ր, մո՛ւտ, նի՛ստ, տե՛ս*: Օրինակ՝ Հանապազ խունկ եւ մագտաքէ ծամէ եւ թո՛ւք ի դուրս: Եւ ի բաղանիս մո՛ւտ: Եւ տե՛ս, երբ տղան ծնաւ, թէ Լուսինն յո՛ր կենդանակերպ է, եւ ե՛րթ ի յետ ԲՃՀԳ օր: Եւ աղա՛ զշանփինն եւ հա՛ր որ միաւորի որպէս մորհամ. եւ հա՛ն ի վերայ քթեթ: Բերված շարքի բայաձևերը վկայում են, որ միջին հայերենում շրջանառության մեջ են նաև գրաբարից ավանդված անկանոն և պակասավոր բայերի հրամայականի ձևեր (*ա՛ն, ե՛րթ, կե՛ր, հա՛ն, հա՛ր, նի՛ստ*):

1.2. Կա՛մ ցոյական է, և *ց* բաղադրիչը չի պահպանվում՝ չըհաշված որոշ բացառություններ, որը նույնպես ավանդվել է գրաբարից: Ամասիացին *ե* խոնարհման պարզ բայերի գրաբարաձև բուն հրամայականներ (*-եա՛* վերջավորությամբ) գործածում է միայն գրքի առաջաբանում, երբ մեջբերումներ է կատարում բնագրերից, և բուն շարադրանքում (ըստ մեր հաշվարկի՝ ընդամենը 3 անգամ՝ *Պաստուեա՛* զբժիշկք ի պէտս քո, զի եւ սա Աստուծոյ արարեալ է: Որպէս ասէ մարգարէն Դաւիթ, թէ Աստուած իմ, *փրկեա՛* զիս ի կարճմտութենէ: Եւ զանարժան ծառայս *յիշեա՛*. յիշեալ լիցիք ի գալ նմա):

---

¹¹ Հրամայական բայաձևերը Ամասիացու երկի քննական բնագրում հիմնականում ինամբով շեշտադրվել են: Անհրաժեշտության դեպքում մեր շարադրանքում վերականգնում ենք վրիպված շեշտերը:

Պատճառն այն է, որ միջին հայերենում *-ես'* վերջավորությունը հնչյունափոխության է ենթարկվել և լայնորեն հանդես է գալիս որպես շեշտակիր *-է'*, ինչպես՝ Եւ թէ հին լինի՝ զգլուխն *ածիլէ'* եւ եղկ եղ *օծէ'* զնոր պտուկն *ծեծէ'* եւ *մաղէ'* եւ ի վերայ տեղուն *ցանէ'*: Ա՛ն շաֆթալուի տերեւ եւ հինայ եւ սօտ եւ չոր վարդ, *ծեծէ'* եւ *եփէ'* եւ ի վրան *շփէ'*: Իսկ յորժամ ընծայի տղան՝ դու *հաշվէ'* .... : Եւ թէ այտով չողջանայ՝ դուն *ճղքէ'* զտեղին: Եւ ձեռօքդ *աճոէ'* եւ զլուսպն *հա՛ն* և այլն:

-*Է* վերջավորությամբ բայաձևերի հաճախակի կիրառությունը բժշկարանում պայմանավորված է նրանով, որ Ամասիացին՝ ա) գրքում է միջին հայերեն՝ գերազանցապես գործածելով առտնին գործողություններ ցույց տվող և միջին հայերենի ակտիվ բառապաշարի մաս կազմող *է* խոնարհման պարզ բայեր¹², բ) շարադրանքն ավելի հաճախ առաջ է տանում ընդհանրական-դիմավոր միակազմ նախադասությունների միջոցով, որոնց գերակշիռ մասի գերադասանդամներն արտահայտված են հիշյալ բայերի հրամայական եղանակի եզակի թվով: Օրինակ՝ Եւ այն որ ի սաֆրայէ՝ զփորն *լուծէ'* հալիլայի մատպուխով եւ շահթառայի ջրով եւ .... տղտի ալրով զգլուխն լվա՛: Եւ մո՛ւտ ի բաղանիս եւ *լվացվէ'* եղկ ջրով: Եւ զսեւ հնտիկն *խորվէ'* եւ նշի *խառնէ'* եւ *օծէ'* և այլն:

-*Է* վերջավորությամբ եզակի հրամայականների լայն կիրառությունը դարձել է նախապայման բայական մի շարք զուգաձևությունների առաջացման: Դրանց կանդրադառնանք ստորև:

Հայտնի է, որ գրաբարյան ածանցավոր մի շարք բայեր միջին հայերենում կորցրել են ածանցը և վերածվել պարզ բայերի: Այդ գործընթացը միանգամից չի կատարվել: Բնագրերում զուգահեռաբար հանդիպում են նույն բայերի թե՛ ածանցավոր և թե՛ պարզ տարբերակները, որը նշանակում է, որ զուգաձևեր էին առաջանում

---

¹² Ըստ մեր հաշվարկների՝ բժշկարանում գործածվել է ավելի քան 5 տասնյակ *է* խոնարհման պարզ բայ: Դրանք, այսպես կոչված, «ետ-դասական» գրաբարին բընորոշ (*մաղել*, *պարզել*, *սրբել* և այլն), միջինհայերենացված (*թաթ(ա)խել*, *ճ(ե)ղքել*, *մտնուլ* և այլն) կամ էլ միջինհայերենյան (*խածկել*, *շաղաղել* և այլն) իրողություններ են:

բայերի կազմության փոփոխության հետևանքով նույնպես: Այսպես՝ գրաբարյան *լուծանեմ* բային զուգահեռ միջին հայերենում հանդիպում է նաև *լուծեմ* զուգաձևը¹³: Ամասիացին գործածում է թե՛ մեկի և թե՛ մյուսի եզակի հրամայականը, և արդյունքում զուգաձև են դառնում նաև այդ բայերի եզակի հրամայականները (համապատասխանաբար, *լն' լծ – լուծէ՛*): Հմմտ. Եւ թէ փորն կապ լինի՝ *լն' լծ* և Եւ զփորն *լուծէ՛* մրգաջրով¹⁴: Նույն իրողությունն ենք արձանագրում նաև *օծանել* և *օծել*¹⁵ բայերի առումով (համապատասխանաբար, *օ՛ծ – օծէ՛*): Հմմտ. Եւ զայս արա եւ *օ՛ծ* ի գլուխն և Եւ *օծէ՛* զանձն հով դեղերով:

Հարկ է հավելել նաև, որ եթե գրաբարից ժառանգված *ե* խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականների կազմում – է դիմաթվային վերջավորությունը միջին հայերենում դիտվում է որպես երկրորդ հիմքի պատմական հնչյունափոխության հետևանք, ապա բուն միջինհայերենյան *ե* խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականների կազմությանը նա արդեն մասնակցում է վերաիմաստավորված՝ որպես այդ բայերի առաջին հիմքին ավելացող դիմաթվային վերջավորություն, ինչպես՝ *խածկել՝ խածկէ՛*, կտրատել՝ կտրատէ՛, շաղաղել՝ շաղաղէ՛ և այլն: Օրինակ՝ Ա՛ռ մարդու մագ, *խածկէ՛*, ուստուպաճ խառնէ՛: Եւ *կտրատէ՛* եւ տո՛ւր ժմուն Գ դրամ: Եւ աղրդարհան եւ սպանդ եւ կապարի կեղեւ *ծեծէ՛* եւ մեղրով *շաղաղէ՛*:

Գրաբարում *ե* խոնարհման որոշ պարզ բայերի (*ածեմ, բերեմ, համբերեմ, հանեմ, հեղուսեմ*) երկրորդ հիմքն անկանոն էր. կամությանը ոչ թե ցոյական էր, այլ արմատական¹⁶: Սրանցից՝ ա) *հեղուսեմ*-ը բժշկարանում առհասարակ չի հանդիպում, բ) *համբերեմ*

¹³ ՆՀԲ-ում *լուծեմ* բայը համարվում է «առաւել ռամկօրէն» (տե՛ս *ԼՈՒԾԵՄ* բառահոդվածը):

¹⁴ Նշենք, անշուշտ, որ Ամասիացին դասական *լոյծ* բայաձևի փոխարեն գործածել է նրա պատմական հնչյունափոխության ենթարկված տարբերակը՝ *լն' լծ*:

¹⁵ ՆՀԲ-ում *օծել* բայը համարվում է «առաւել ռամկօրէն» (տե՛ս *ՕԾԵՄ* բառահոդվածը):

¹⁶ *Համբերեմ* բայը գրաբարում ուներ կանոնավոր և անկանոն զուգաձևեր՝ *համբեր-համբերեաց* (տե՛ս *ՀԱՄԲԵՐԵՄ* բառահոդվածը):

բայը հանդիպում է հրամայականի միայն *համբերէ՛* տարբերակով՝
 Եւ Ա ժամ *համբերէ՛* եւ վարդի ձիթով օծէ: Ինչ վերաբերում է *ածել*,
բերել և *հանել* բայերին, ապա նրանց մասին դիտարկում ունի
 Ս.Անթոսյանը: Նա նշում է, որ այդ բայերը բուն հրամայականում
 «ունեն արմատական (ոչ ցոյական) ձևեր՝ *հա՛ն* ....., *բե՛ր* ....., *ա՛ծ* ....»¹⁷:
 Ասվածը հաստատող օրինակներ կան նաև Ամասիացու բժշկա-
 րանում: Օրինակ՝ Եւ ծոծրկէն ապիկիս արկ եւ *հա՛ն* ցան ի
 ծոծրկէն: Եւ թէ այտով չողջանայ՝ դուն ճղքէ՛ գտեղին եւ *հա՛ն* զցան
 եւ յետոյ ցանէ՛ զրուր: Եւ ձեռօքդ աճոէ՛ եւ զլուսպն *հա՛ն* եւ
 զատեզատ դիր ապիկի: Չամենն *ա՛ծ* ի հաւան եւ տրորէ՛: Եւ թէ ոչ՝
 որ զարկեր որ եարայ է բացվեր՝ *յիրար բեր*¹⁸ եւ պողպատ ասողով
 կարէ՛:

Նկատենք, սակայն, որ Ամասիացին նույն բժշկարանում *հա՛ն*
 հրամայականին զուգահեռ գործածում է միջին հայերենի գոնե որոշ
 բարբառներում ընդհանուր օրինաչափության ձգտող *-է՛* վերջավո-
 րությամբ կազմված *հանէ՛* տարբերակը նույնպես, որը քննական
 բնագրում հանդիպում է մի քանի անգամ: Ահավասիկ՝ Եւ այն որ
 հանելուն է՝ զայն *հանէ*, եւ այն լաւ է: Էհանան ասէ, թէ զլուխն ոսկր
 որ խոշորեր է թէ կոտրած ոսկր կայ՝ նա *հանէ՛*: Մասրճունէն ասէ, թէ
 հիւանդն վատուժ լինի որ մտպուխ եւ դեղ չկարէ խմել՝ դու հոկնայ
 արա եւ *հանէ՛* զայն խլտերն: Ասել է՝ Ամասիացին *հանեմ* բայի եզա-
 կի հրամայականը գործածել է ն՛ գրաբարյան ձևով՝ *հա՛ն*, ն՛ միջին-
 հայերենյան ազդեցությամբ՝ *հանէ՛*: Այսպես է նաև *ածել* բայի դեպ-
 քում. *ա՛ծ* արմատական հրամայականից բացի, որը գրաբարից ա-
 վանդված իրողություն էր, Ամասիացին գործածում է նաև *ածէ՛* զու-
 գաձևը, այսինքն՝ այնպես, ինչպես միջին հայերենում կազմվում էր
է խոնարհման պարզ բայերի հրամայականը, որը նույնպես համա-
 բանության հետևանք է: Օրինակ՝ Եւ թէ այտով չի բացվի՝ հանապազ
ածէ՛ ի վերան սամթի ձեթ, եւ յետոյ ճղքէ՛ երկաթով:

¹⁷ *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության*, հ. Ա, Ե., 1972, էջ 391:

¹⁸ *Բեր* հրամայականի միակ կիրառությունն է Ամասիացու բժշկարանում, այն էլ
 վերլուծական բայի կազմում:

Ի տարբերություն *ե* խոնարհման պարզ բայերի հրամայականների կրած հնչյունափոխության, քանակական և գործառական առավելության՝ ցոյական հիմքի *-g* ձևային անկմամբ կազմվող *ա* խոնարհման պարզ բայերի եզակի հրամայականը Ամասիացու երկում պահպանել է գրաբարյան կազմությունը՝ *աղա՛, արա՛, գնա՛, լվա՛, ջանա՛*: Օրինակ՝ Ջամէնդ հաւասար *աղա՛* եւ մաղէ՛: Եւ *գնա՛* գի՛տ ի Ախրապատինն, ի մալախուլիային համարն, Եւ *արա՛* գղեղն գոր գրած է: Եւ եղկ ջրով հանապազ *լվա՛* զգլուխն: Գեղիանոս ասէ, թէ այս ցաւուս *ջանա՛*, որ գլխուն ցաւն ի վար քաշես:

Ուսումնասիրվող բնագրում հանդիպում են նաև *ա* խոնարհման այնպիսի բայաձևեր, որոնք ներկայացնում են գրաբարի բուն հրամայականի բացառությունների շարքը, այսինքն՝ անկանոնություններ են՝ *թա՛g, կա՛g*, որոնք շարունակում են գործածվել նաև միջինհայերենյան բնագրերում: Օրինակ՝ Եւ ամէն թթուէ *պատրաստ կաց*: Եւ հանապազ մէշպահարի ջրով գոտն *թա՛g*: Նշենք, որ անկանոն և պակասավոր *կալ* բայը Ամասիացու բժշկարանում ունի ապառնի հրամայականի ոչ միայն եզակի թվի *կա՛g*, այլև *կացի՛ր – կեցի՛ր* գուգաձևերը, ինչպես՝ Եւ ամէն թթուէ պատրաստ *կաց*: Եւ ի թանձր կերակրէ պատրաստ *կաց*: Եւ ամէն հով կերակրէ պատրաստ *կացիր*: Եւ ամէն հաստ կերակրէ պատրաստ *կեցիր*:

Ամասիացու բժշկարանում ապառնի հրամայականի դրական խոնարհման եզակի թվի նշված տարբերակների առկայությունը մասամբ է պայմանավորված գործածվող բայերի կազմությամբ և/կամ լծորդ ձայնավորով, որի մասին վկայում են միևնույն բայի՝ խոնարհման գուգաձևերը, ինչպես՝ *կա՛g – կացի՛ր//կեցիր*:

1.3. Կա՛մ կազմվում է *-ի՛ր* դիմաթվային վերջավորությամբ, որով գրաբարում, չհաշված բացառությունները, տեղի է ունենում բուն հրամայականի եզակի թվի՝ կրավորաձև խոնարհումը: Նախապես նշենք, որ Ամասիացին սակավաթիվ բայերի եզակի հրամայականն է կազմում այս վերջավորությամբ: Դրանք են՝

- գրաբարյան կանոնավոր *հանգշիլ, հեծանիլ* և անկանոն *դնէլ, լինիլ*, որոնք այստեղ և՛ կազմությամբ են անփոփոխ, և՛ խոնարհ-

ման ձևով՝ Եւ յորժամ ի դեղ խմելուն խալիսի՝ քուն եղիր, *հանգի՛ր*:
Եւ քալուկ ձի *հեծի՛ր*: *Դի՛ր* զայն մորհամն¹⁹: Եւ յորժամ ի դեղ խմե-
լուն խալիսի՝ *քուն եղիր*:

- *Գիտել, իմանալ, մոռանալ*, որոնք զուգաձևությամբ առանձ-
նանում են դեռևս գրաբարում. կանոնավոր ձևերից բացի՝ հանդես
են գալիս նաև անկանոն զուգաձևերով՝ *գիտացի՛ր – գիտա՛ – գի-
տեա՛, իմացի՛ր – իմա՛ – իմա՛ց, մոռացի՛ր – մոռա՛*²⁰, սակայն Ամա-
սիացու բժշկարանում գործածվել են միայն *-ի՛ր* դիմաթվային վեր-
ջավորությամբ՝ Եղբայր, դու զամեն իրք *մոռացի՛ր*:

Նշվածներից *իմացի՛ր* և *գիտացի՛ր* հրամայականներն Ամա-
սիացու երկում հանդես են գալիս նաև միջին հայերենին բնորոշ
հնչյունափոխված տարբերակներով՝ համապատասխանաբար, *ի-
մացի՛ր – յիմացի՛ր* և *գիտացի՛ր*²¹ – *գիտցի՛ր* զուգաձևերով: Հմմտ.
Գիտացի՛ր, որ հալաբշտին բնական տեղիքն ի յաճուկին ներքեն է և
Գիտցի՛ր, որ լերդին բնութիւնն տաք եւ գէճ է: *Իմացի՛ր*, որ բնու-
թիւնն չորսն մէկ մէկ է, եւ չորսն խառնած է և Եւ խելօքէն *յիմացի՛ր*,
որ քան զամեն կենդանու միճաս մարդուն միճասն մոհթատիլ է:

- *Հարցանել*, որը բժշկարանում ունի նաև *հարցնել* միջինհա-
յերենյան զուգաձևը, և որի գրաբարյան *հա՛րց* արմատական հրա-
մայականն այս դեպքում համաբանությամբ ստանում է *-իր* վերջա-

¹⁹ Հմմտ. նաև *մտիկ դնել* միջինհայերենյան վերլուծական կազմությունը՝ Եւ աղէկ
մտիկ դիր, որ խուլինճ չի լինայ:

²⁰ Տե՛ս ՆՀԲ, համապատասխանաբար, *ԳԻՏԵՄ, ԻՄԱՆԱՄ* և *ՄՈՌԱՆԱՄ* բառա-
հոդվածները:

²¹ Բառասկզբի *ի* և *ու* ձայնավորներին *յ* հնչյունի հավելումը միջին հայերենին
բնորոշ հնչյունական փոփոխություններից մեկն է, որն արտացոլվել է նաև սույն
բժշկարանում՝ .... գլխացատրին՝ որ *յիրիկացքն* լինի եւ գիշերն: Զթեթեն, կա-
կուղն եւ գպինտն *յիմանայ*: Ուտէ գառին միս եւ *յուլի* եւ հաւձագու միս. օգտէ: *Յու-
նացն* մագն նօսրնայ: Եւ թէ *յուզենան*, որ վեր հանեն ....: Անձինն գլխուն ոսկրն
ամուր է եւ *յուժով* է եւ ի հողն յուշ կու փթի և այլն: Նշված ժամանակահատվա-
ծում հիշյալ կարգի հնչյունափոխությունն արձանագրում է նաև լեհահայոց խոս-
վածքը՝ .... նա *յիշխանութիւն յունենայ* իմ կինն զիմ բաժինն ժառանգել այնպէս.
որպէս ես ինքն: Եւ թէ չվճարեմ .... կամ *յուշացնեմ* ....: Եւ ապա զայն խումշովն
վիճարէ. գոր *յունի* և այլն (տե՛ս *Կամենեց-Պողոսկ քաղաքի հայկական դատա-
րանի արձանագրությունները (XVI դ.)*, աշխատասիրությամբ Վ. Ռ. Գրիգորյանի,
Ե., 1963):

վորություն, սակայն արտահայտում է ոչ թե կրավորական, այլ ներգործական սեռի քերականական իմաստ՝ Եւ այն որ չերեւնայ՝ *հարցիր* հիւանդին թէ որպէս է, եւ ստածէ՛ շուտով :

- *Գտնուլ* (գրաբարում՝ *գտանէս*), որի կազմում թե՛ *-ան-* սուկածանցի *ա-*ն է ընկել (*գտանել>գտնուլ*), թե՛ փոխվել են լծորդ ձայնավորն (*է-*ն փոխարինվել է *ու-*ով) ու խոնարհման ձևը (ներգործաձև խոնարհման փոխարեն (*գի՛տ*)՝ խոնարհվում է կրավորաձև՝ ստանալով *-իր* դիմաթվային վերջավորություն (*գտի՛ր*), թեև ներգործական սեռի բայաձև է՝ Եւ այսպէս *գտի՛ր* կարգաւ մինչեւ ի քէն: Անշուշտ, այս դեպքում դեր է խաղացել նաև այն, որ *գտանել*-ը դեռևս գրաբարում գիտակցվում էր նաև որպէս *ի* լծորդության հասարակ (կրկնասեռ) բայ՝ *գտանիլ*²²:

- *Հագնիլ* (գրաբարում՝ *ագանիս*), որի կազմում *-ան-* սուկածանցի *ա-*ն ընկել է (*ագանիս>հագնիլ*), բայց պահպանվել են և՛ լրծորդ ձայնավորը, և՛ խոնարհման ձևը (խոնարհվում է կրավորաձև՝ ստանալով *-իր* դիմաթվային վերջավորություն (*հագի՛ր*), որով, սակայն, միայն ներգործական սեռի իմաստ է արտահայտվում՝ Եւ ի յանձն օծէ. եւ քթան *հագիր*:

Միջին հայերենում ապառնի հրամայականի արգելականի եզակի թիվը նույնպէս ունի կազմության տարբեր միջոցներ, որոնք հանդիպում են խնդրո առարկա բժշկարանում:

1. Մի դեպքում Ամասիացին գործածում է արգելական հրամայականի գրաբարյան տարբերակը՝ *մի՛* արգելական մասնիկն ավելացնելով անկատար ներկայի դրական ձևին, որում եզակի թվի *ս* վերջավորության փոխարեն հանդես է գալիս *ր* վերջավորություն²³: Օրինակ՝ Պուխարով իրվի *մի՛ ուտեր*: Եւ գինի *մի՛ խմեր*: Եւ ապիկիս

²² Տե՛ս ՆՀԲ-ի ԳՏԱՆԵՄ բառահոդվածը:

²³ Թեև այս կազմությունը բնորոշ է գրաբարին, սակայն կիրառվում է ոչ միայն գրաբարյան, այլև միջինհայերենյան բառապաշարի բայերի նկատմամբ՝ Հով իրք յականջն *մի՛ կաթեցներ* որ զէն չառնէ: «Ճնշող մեծամասնությամբ, - նշում է Ս. Անթոյանը, - հրամայականի ժխտական ձևերը կազմվում են ներկա ժամանակի II դեմքի (եզակիում *ս-*ն փոխվում է *ր-*ի՝ *գրես-գրեր, աղաս-աղար* ևլն) բայաձևերի վրա *մի՛* արգելականի ավելացումով» (*ԱՄԳՀՊ*, Ա., էջ 391):

մի՛ արկաներ: Եւ *մի՛ թողուր*²⁴ որ կաւ ուտէ, զէն կառնէ: Եւ շատ *մի՛ նստիր* ի բաղանիսն. զէն է: Եւ մածուն եւ կաթն *մի՛ ուտեր*: Ասպէս նաև՝ *մի՛ ազահիր*²⁵, *մի շոայլիր*, *մի շարժիր*²⁶, *մի՛ նայիր* և այլն:

2. Մյուս դեպքում *մի՛* արգելական մասնիկն ավելացնում է ապառնի հրամայականի դրական ձևին, որն արդէն բնորոշ է միջինհայերէնյան լեզվամտածողությանը: Օրինակ՝ *խմէ-մի՛ խմէ*: Հմմտ. Եւ յայնժամ առ սրքնճուպին շարապի եւ *խմէ՛* և Սահակն աւսէ, թէ պաղ ջուրն շատ *մի՛ խմէ*: Եւ սիստան ջուր *տուր*. օգտէ աստուծով և Շատ *մի՛ տուր* զհով կերակուրքն:

3. Երրորդ դեպքում Ամասիացին *մի՛* արգելական մասնիկն ավելացնում է անորոշ դերբային, որը նույնպէս բնորոշ է միջինհայերէնյան լեզվամտածողությանը²⁷: Օրինակ՝ Եւ ամռան աւուրքն

²⁴ Որքան էլ տարօրինակ է, Ամասիացու բժշկարանի ակտիվ բայաձևերի շարքում տեղ չունի *թողուլ* բայի *թո՛ղ* հրամայականը՝ բուն նշանակությամբ: Նշված բայաձևն ունի բազմաթիվ կիրառություններ, որոնցում, սակայն, այն դիմավոր բայով արտահայտված ստորոգյալի հետ եղանակավորիչի գործառույթ է կատարում: Օրինակ՝ Ի կերակրէն յետեւ *թող չաշխատի* եւ խաղաղ նստի: Մնդիկին մուխն որ զոսկերիչն զարնէ՝ նա *թող* զինի *խմէ* որ վնաս չառնէ: Եւ երբ գայս դեղն ի գլուխն օծես *թող* զաչքն *խփէ* որ չմտէ յաչքն: Այսպէս նաև՝ *թող երթայ*, *թող չի կանչէ*, *թող չի նստի*, *թող հոտայ*, *թող աշխատի* և այլն: Իսկ նմանատիպ գորխառույթներից մեկը ցույց է տալիս *թող + ստորոգյալ* կապակցության առաջացման ճանապարհը՝ Եւ յորժամ զգոզն դարուրան առնես *թող որ* պահ մն *կենայ*:

²⁵ Գրաբարյան *ազահեմ* բայի կազմում տեղի է ունեցել լծորդ ձայնավորի փոփոխություն՝ *ազահեմ > ազահիմ՝ Մի՛ ազահիր* դու ամէն փափկութեանս քո: ՆՃԲ-ում *ազահիմ*-ը դիտվում է «իբր ոամկօրէն» (տե՛ս *ԱԳԱՀԵՄ* բառահոդվածը):

²⁶ Ըստ մեր դիտարկումների՝ սակավաթիվ ներգործական բայաձևերի կազմում *ե//է>ի* փոփոխությամբ (ներգործաձև և կրավորաձև խոնարհում) Ամասիացին արտահայտում է տարբեր սեռերի (տվյալ դեպքում՝ ներգործական և կրավորական կամ կրավորաձև չեզոք) քերականական իմաստներ: Հմմտ. Յորժամ հիւանդըն զաչքն *շարժէ* («շարժում է») եւ դողայ եւ հանց որ համբեր չառնու՝ մահու նըշան է: Յորժամ բժիշկն զկարուրան *շարժէ* («շարժում է»)՝ նա այրկանն զոզն ան պահն պղտորի և Եւ պալղամն որ այսպէս լինայ՝ նա մարդուն ոսկերացն շարժումն աղէկ լինայ, եւ կակուղ եւ աղէկ *շարժի* («է շարժվում»): Եւ այս ամէնն ի սաֆրայէ *շարժի* («է շարժվում») եւ տաքութենէ եւ չորութենէ: Եւ յորժամ սաֆրան *շարժի* («շարժվում է»)՝ հիւանդն զարթի: Եւ ուտէ զայն իրվին, որ *յիստկէ* («մաքրում է») եւ ճլէ տայ և Եւ թէ *չի յիստկի* («չմաքրվի»)՝ տո՛ւր այարիճի ֆայղարայ եւ սապոռի հատ:

²⁷ Մեկ այլ մոտեցմամբ կարելի է կարծել, թէ այդ բայաձևը ոչ թէ անորոշ դերբայն է, այլ գրաբարի անկատար ներկայի դրական ձևի *ր*-ն է հնչյունափոխվել *լ*-ի (*ր>լ*,

շատ *ի շուրջ մի՛ գալ*, զի զէն է: Եւ շատ *մի՛ ուտել* եւ կուշտ ի քուն մի՛ լինար: Եւ բնաւ գինի *մի՛ խմել*. օգտէ: Եւ հանապազ ի բաղնիս մըտնու. եւ շատ *մի՛ նստիլ*, զէն է²⁸:

Նշված տարբերակների գործածությունը այս դեպքում ևս մասամբ է պայմանավորված գործածվող բայերի կազմությամբ և/կամ լծորդ ձայնավորով, որի մասին վկայում են մի շարք բայերի ապառնի հրամայականի ժխտական խոնարհման եզակի թվում առկա զուգաձևերը:

Արգելական հրամայականի եզակի թվում աչքի է ընկնում միջինհայերենյան *անել//այնել* բայը՝ հանդես բերելով 5 զուգաձև: Դա բնական է մի քանի պատճառներով. բայս ա) գրական հայերենի բոլոր շրջաններում, այդ թվում նաև միջին հայերենում ակտիվ բառապաշարի միավորներից է, բ) ունի կազմության անկանոնություններ²⁹, գ) վերը նշված *այնել* և *անել* ձևերից բացի՝ միջին հայերենում գործածվում է նաև գրաբարյան ձևով՝ *առնել*: Ահավասիկ Ամասիացու կողմից գործածված 5 տարբերակները՝ *մի՛ առներ*, *մի՛ առնել*, *մի՛ այներ*, *մի՛ այնել*, *մի՛ աներ*: Օրինակ՝ Եւ մերձաւորութիւն *մի՛ առնել*: Եւ զսուր դեղերն տաք *մի՛ այներ*: Թէ գիշերն թէ ցորեկն է՝ մերձաւորութիւն *մի՛ այնել*: Եւ մերձաւորութիւն *մի՛ աներ*: Երակ *մի՛ առներ*, որ ցաւ մն այլ չընծայի:

Խմել, *ուտել* և *տալ* բայերի հրամայականի եզակի թվերի ժխտականները հանդիպում են երեքական զուգաձևերով՝ *մի՛ խմեր* – *մի՛ խմէ* – *մի՛ խմել*, *մի՛ ուտեր* – *մի՛ ուտէ* – *մի՛ ուտիլ*, *մի՛ տար* – *մի՛ տուր* – *մի՛ տալ*: Ասվածը վկայվում է բազմաթիվ օրինակներով՝ Եւ

լ>ր հնչյունափոխությունը միջին հայերենում տարածված իրողություն էր ոչ միայն վաղակատարի կազմության առումով (*գնացել // գնացեր*): Ահավասիկ նշված հնչյունափոխության այլ փաստ՝ հենց Ամասիացու բժշկարանից՝ Եւ կամկեկ աճռելն կերակրէն յետեւ եւ հետեւակ *քայլերն* (փխ.՝ *քայլելն* – Գ.Խ.) լաւ է:

²⁸ Ներկայացնելով միջին հայերենի երկրորդ շրջանի (15-16-րդ դդ.) արգելական հրամայականի արտահայտության միջոցները՝ Ս. Անթոսյանը նշում է, որ այդ շրջանում նույնպես «... անորոշ դերբայի վրա *մի՛* արգելականի ավելացումով կազմվող հրամայականի կիրառության շատ դեպքեր ունենք», բայց բերում է երկու օրինակ, երկուսն էլ՝ Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Անգիտաց անպէտ»-ից (*ՄՄԳՀՊ*, Ա էջ 405):

²⁹ *Անել* բայը զուգաձևություն ունի նաև մեր օրերում (*մի՛ արա*, *մի՛ անի*):

գինի *մի՛ խմեր*: Եւ բնաւ գինի *մի՛ խմեր*: Պաղ ջուրն շատ *մի՛ խմէ*: Եւ գինի *մի՛ խմել*: Եւ մածուն եւ կաթն *մի՛ ուտեր*: Եւ կերակուր տաք եւ եղլի եւ քաղցր լինի՝ *մի՛ ուտել*: Եւ այն կերակուրն որ սավտայ ընծայէ՝ *մի՛ ուտիլ*: Եւ այն կերակուրն որ յիրմէն չորութիւն ընծայի՝ *մի՛ տար*³⁰: Շատ *մի՛ տուր* զհով կերակուրքն: Եւ միս եւ գինի *մի՛ տուր*: Եւ թթվնի տուր, եւ քաղցր *մի՛ տալ*: Եւ ծանր կերակուր *մի՛ տալ* և այլն:

Հատկանշական է, որ բայական որոշ զուգաձևություններ այնքան են համարժեք, որ Ամասիացու կողմից գործածվում են՝

1. նույն պարբերության մեջ՝ *մի՛ տալ և մի՛ տար*,

2. անգամ նույն նախադասության կազմում, ինչպես՝ *մի՛ ուտել և մի՛ ուտեր*: Օրինակ՝ եւ զամէն տաք իրք *մի՛ ուտել*, եւ մերձաւորութենէ եւ արթնութենէ պահէ զքեզ եւ այն իրքն որ սաֆրայ յաւելցնէ *մի՛ ուտեր*:

Երկու տարբերակով հանդիպում են հետևյալ բայերի հրամայականի ժխտական խոնարհման եզակի թվով արտահայտված զուգաձևեր՝

- *մտել*՝ Եւ իսկի բաղանիս *մի՛ մտեր*: Եւ շատ ի բաղնիս *մի՛ մտել*:

- *ի շուրջ գալ*՝ Եւ շատ *ի շուրջ մի՛ գար*: Եւ շատ *ի շուրջ մի՛ գալ*:

- *կտրել*՝ Չտղան ի կաթնէն *մի՛ կտրեր*: Թէ նստոյտեղին ի դուրս լինայ՝ *մի՛ կտրել* և այլն:

Ամասիացու բժշկարանում առկա լեզվական փաստերը վկայում են, որ զուգաձևություններ են առաջանում ոչ միայն միևնույն ժամանակաձևի արտահայտության պլանի, այլև միևնույն բայի կազմության տեսանկյունից: Վերջին դեպքում նկատի ունենք որևէ բայի հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ, պարզ կամ ածանցավոր

³⁰ Նկատենք, որ *տալ* բայի ապառնի հրամայականի ժխտական խոնարհման եզակի թվի *տար* բաղադրիչը և *տանիմ* բայի դրական խոնարհման եզակի հրամայականի *տար* ժամանակաձևը քերականական համանուններ են դեռևս գրաբարում, որից էլ անցել են միջին հայերենին: Հմմտ. Եւ *մի՛ տար* զայն կերակուրն որ պաղամն ընծայէ: Եւ յորժամ ցան խաղի՝ այլ *մի՛ տար* ֆլոնիայ և Այս հապս ի բան *տար* որ զպուխարն ի վար քաշէ գլխուն: Եւ յորժամ ցան պակասի ....՝ նա ի բաղանիս *տար*:

և տարբեր լծորդ ձայնավորներով կազմված լինելու հանգամանքները: Այսպես՝ *լինիլ* բայի արգելական հրամայականը Ամասիացին գործածում է *և՛ ի* լծորդ ձայնավորով, *և՛ ա* զուգաձևով, երկու դեպքում էլ՝ միևնույն *քուն լինիլ* վերլուծական բարդության կազմում: Հմմտ. Եւ թէ դեղն բան չի դնէ՝ *քուն մի՛ լինիր* և Եւ կուշտ *ի քուն մի՛ լինար*: Չորացնել պատճառականը, բացի *չորցն՛ի* և *չորցն՛իր* զուգաձևերից, հանդիպում է նաև *չորցն՛ի* և *չորացն՛ի*, իսկ *ճեքել* բայը՝ *ճղքէ՛//ճեղքէ՛*, համապատասխանաբար, հնչյունափոխված և անհնչյունափոխ զուգաձևերով: Հմմտ. Եւ հապ արա եւ ի շուքն *չորցն՛ի* և Տրորէ՛ եւ շաֆ արա եւ *չորացն՛ի*: Յառաջն աչացն աղբիրին դիհն *ճղքէ՛* եւ բա՛ց և Եւ թէ այս դեղս ոչ օգտէ՝ դու գտեղն *ճեղքէ՛*: Հմմտ. նաև անհնչյունափոխ *լուս՛* և պատմական հնչյունափոխության ենթարկված *լվա՛* զուգաձևերը՝ Եւ թէ տաքութիւն լինայ՝ *լուս՛* զարանքն հազրի ջրով: Եւ եղկ ջրով հանապազ *լվա՛* զգլուխն: Գրաբարյան *լնուս* բայի արգելական հրամայականի եզակին *ու* լոծորդի փոխարեն Ամասիացին գործածում է *ե* լծորդ ձայնավորը՝ Եւ ի վերայ գլխուն տաք ջուր *մի՛ լներ*, թեև նրան ծանոթ է այդ բայի՝ *ու* լծորդ ձայնավորով անկատար ներկայի եզակի թվի 2-րդ դիմային ձևը³¹՝ *լնուս*։

Ամասիացու աշխատության մեջ զուգաձևություններով առանձնանում են նաև պատճառական բայերի հրամայական եղանակի բայաձևեր, որոնց մեծ մասն ունի համադրական, իսկ մի քանիսը՝ վերլուծական կազմություն:

Անդրադառնալով համադրական պատճառական բայերի հրամայականի կազմությանը միջին հայերենի երկրորդ ենթաշրջանում (15-16-րդ դդ.)՝ Ս. Անթոսյանը նշում է, որ նախորդ շրջանի նրման (12-14-րդ դդ.) հիշյալ բայերի հրամայականը կազմվում է ինչպես գրաբարյան (*ապրեցն՛*), այնպես էլ նորակազմ (*իմացն՛իր*) վեր-

³¹ Հասկանալի է, որ Ամասիացու ժամանակաշրջանում անկատար ներկան, որից սերում էր արգելական հրամայականը, ուներ ըղձական ապառնու իմաստ, ինչպես՝ Տաս ասպաղօլի ջուր, վարդի ձիթով ի վերայ ցաւուն *լնուս*: Եւ զջուրն ի վերայ գլխուն *լնուս* օգտէ և այլն:

ջավորություններով³²: Նա նկատում է նաև, որ հիշյալ «շրջանում, անշուշտ, տիրապետողը նոր վերջավորությամբ ձևերն են (նկատի ունի նաև պատճառականի եզակի հրամայականի *-n'ir* և *n'iz* վերջավորությունները -Գ.Խ.)»³³: Իբրև լրացուցիչ հիմնավորում ասվածին՝ Ս. Անթոսյանը հավելում է. «Ավելին. Ամիրդովլաթի մոտ *n'ir* վերջավորության *n* հնչյունը արդեն մաշվել ընկել է»³⁴ և բերում է մի շարք օրինակներ թե՛ «Անգիտաց անպետ», և թե՛ «Օգուտ բժշկութեան» բժշկարաններից, ինչպես՝ *ենցոն'ի, կաթեցոն'ի, չորցոն'ի, տափկցոն'ի*: Հարկ է նշել, սակայն, որ խնդրո առարկա երկերում *-n'ir* վերջավորության *n*-ն ոչ թե «արդեն մաշվել ընկել է», այլ սկսել է մաշվել ընկել: Բանն այն է՝ հիշյալ երկու բժշկարաններում «մաշված ընկած» ձևերին գուցահեռ հանդիպում են նաև *-n'ir* սկզբնական ձևեր («Անգիտաց անպետ»-ում՝ մեկ անգամ՝ Մէկ կտոր տրորէ ջրով ու *խմցուր*, մինչդեռ «Օգուտ բժշկութեան» երկում՝ հաճախ՝ Առ արձիճ մն, *նօւրացոն'իր* եւ ի վերան կապէ: Ջմորհամնին ի գործ արկ եւ զանձն *ուժովցոն'իր* և այլն): Այսինքն՝ ոչ միայն *գիճացոն'ի, զօրացոն'ի, կաթեցոն'ի, կակղացոն'ի, հովացոն'ի, պակսեցոն'ի, պաղեցոն'ի, տաքցոն'ի, քաղցեցոն'ի*, այլև *նօւրացոն'իր, պակսեցոն'իր, նօւրացոն'իր*: Դիտարժան է նաև այն, որ *-n'iz* և *-n'ir* ձևույթներով հրամայականներ հանդիպում են թե՛ տարբեր բայերի գործածության ժամանակ, թե՛ միևնույն բայի տարբեր կիրառություններում, ինչպես՝ *խաղեցոն'իր – խաղեցոն'ի, յաւելցոն'իր – յաւելցոն'ի, ուժովցոն'իր – ուժովցոն'ի, չորցոն'իր – չորցոն'ի, ենցոն'իր – ենցոն'ի*: Հմմտ.

Եւ քանի որ տղան մեծանայ՝ դու զկերակուրն *յաւելցոն'իր* ի կաթն: Եւ զսիրտն *ուժովցոն'իր* եւ զտաքութիւնն *պակսեցոն'իր*: Եւ ... դրամ կարագ եղով *ենցոն'իր*: Զինքն անուշ խօսօք *խաղեցոն'իր*: Հապ արա քարօսի ջրով եւ ի շուքն *չորցոն'իր*:

Եւ ստամոքն *ուժովցոն'ի* խնձորի շարապով: Եւ զստամոքն *պաղեցոն'ի* սանտալով եւ հանապազ *պակսեցոն'ի* զպալղամն յանձնէն: Եւ

³² ԱՄԳՀՊ, Ա, էջ 391:

³³ Ն.տ.:

³⁴ Ն.տ.:

կաթեցն՝ քամոնի ջուր: *Եւ* զրդեղն *գիճացն՝* *Եւ* զջուրն երկաթով *տաքցն՝* *եւ* ի վերայ գլխուն լից: *Եւ* զրդեղն *հովացն՝* *եւ* զարեան սրութիւնն *խաղեցն՝* *Եւ* զստամոքն *զօրացն՝* խնձորի շարապով *եւ* նռան: Խիարի կտի ձէթն օձէ՝ ի գլուխն, *եւ* *կաթեցն՝* ի քիթն: *Եւ* հանապազ *յաւելցն՝* զգիճութիւն գլխուն: *Եւ* ձարխոտ *եւ* երիցուկ *եւ* վարդի եղն *եռցն՝* Քիչ քիչ ի կաթէն *քաղցեցն՝* *եւ* կտրէ՝: *Եւ* թէ բնութիւնն կապ լինայ՝ *կակդացն՝* գարու ջրով *և* այլն:

Ինչ խոսք, Ամնասիացու աշխատության մեջ *-ցն՝* *իր-*ով բայաձևերի համեմատ *-ցն՝* ձևույթով կազմված եզակի թվի հրամայականները նկատելիորեն հաճախադեպ են:

Նշված աշխատության մեջ Ս. Անթոսյանը վկայում է նաև Ամասիացու կողմից *կպուցանել*, ինչպես ինքն է նշում, բայի *կպու* անկանոն եզակի հրամայականի մասին³⁵:

Սակայն հարկ է նկատել, որ՝

1. Ամասիացին հիշյալ բայը գործածում է ոչ թե *կպուցանել*, այլ *կպցնել* ձևով (*կպցնող*, *կպցնէ*, *կպցնես*, *կպցնեն* *և* այլն³⁶)³⁷:

2. Նշված անկանոն ձևով կազմվում են ոչ միայն *կպցնել*, այլև *մտցնել*, *նստեցնել*, *սնուցանել*³⁸, *վերցնել* պատճառական բայերի եզակի հրամայականները (*մտո՛ւ*, *նստո՛ւ*, *սնո՛ւ*, *վերո՛ւ*³⁹): Վերոհիշյալ բայերի շարքը վկայում է, որ պատճառականների եզակի հրամայականի *-ո՛ւ* վերջավորությունն ավելանում է մի շարք բայերի ոչ թե երկրորդ՝ ցոյական, այլ առաջին՝ արմատական հիմքին: Օրի-

³⁵ Ն.տ.: Ի դեպ, *կպո՛ւ* հրամայականը նմանատիպ որոշ բայաձևերի հետ (օրինակ՝ *վերո՛ւ*) առայսօր գործածվում են որոշ բարբառներում:

³⁶ Օրինակները քաղել ենք «Անգիտաց անպէտ»-ից (*Ամիրտովլաթի Ամասիացոյ Անգիտաց անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց* (աշխատասիրությամբ **Գ. Տ. Բասմաջեանի**), Վիեննա, 1927):

³⁷ Տե՛ս նաև *Միջին հայերենի բառարան* (այսուհետ՝ ՄՀԲ), Ե., 2009, *ԿՊՅՆԵԼ* բառահոդվածը, որում բնագրային օրինակը բերվել է հենց Ամիրտովլաթ Ամասիացուց:

³⁸ Պտուղները, ծաղիկները, տերևները *և* այլն մեղրով, շաքարով, քացախով եփել պատրաստել պահելու համար (տե՛ս ՄՀԲ, ՄՆՈՒՑԱՆԵԼ բառահոդվածը):

³⁹ Նշված իրողության մասին անուղղակի ակնարկ կա ՄՀԲ-ում, որում ՎԵՐՈՒ-ն բերվում է որպես առանձին բառահոդված՝ հետևյալ մեկնաբանությամբ. «ՎԵՐՅՆԵԼ բայի բուն կամ ներկա հրամայականը. *վերցրո՛ւ*, *վերցրո՛ւ* տա՛ր» (ՄՀԲ, էջ 737):

նակ՝ Եւ *մտո՛ւ* ի տաք բաղնիս եւ շատ նստի: Եւ *մտո՛ւ* հանապազ ի բաղնիս: Տա՛ր ի բաղնիս եւ *նստո՛ւ* ի տաք տուն: Եւ *նստո՛ւ* զհիւանդն ի տաք ջուրն: Զփանճակուշտին ճղերն քացխով եւ մեղրով *սնո՛ւ* եւ տո՛ւր որ ուտէ: Դու սունարայով *վերո՛ւ* եւ կտրէ՛: Զամէնն ծեծէ՛ եւ *սնո՛ւ* ազոխի ջրով. եւ դի՛ր ի վերայ աչացն: Եւ *մտո՛ւ* ի բաղնիս: Եւ թէ չաղէկնայ՝ զմազն մազտաքով ի յայլ մազերն *փակո՛ւ* որ աչքն չի ծեծէ եւ ցաւ հասցնէ: Եւ *սնո՛ւ* այտով: Եւ պղպեղ *սնո՛ւ* եւ տո՛ւր անօթեց:

Հետաքրքրական է *նստիլ* բայի պատճառական տարբերակի հրամայականի արտահայտությունը խնդրո առարկա երկում. մի դեպքում Ամասիացին գործածում է *նստուցանել* գրաբարյան ձևի *նստո՛* դասական ձևը՝ Եւ տո՛ւր շաքրով տաք հաց, եւ յաւազան *նըստո*, որը վկայում է նրա՝ գրաբարի իմացության մասին, մյուս դեպքում՝ միջին հայերենին հատուկ *նստո՛ւ* և *նստո՛ւր* եզակի հրամայականները՝ Եւ *նստո՛ւ* զհիւանդն ի տաք ջուրն: Եւ հանց տուն *նըստուր*, որ խիստ լուս լինի: Սակայն վերջիններիս ժխտական տարբերակը Ամասիացին կազմում է ոչ թե դրականին ավելացնելով *մի՛* արգելականը, այլ գրաբարին բնորոշ օրինաչափությամբ: Նշենք, որ այս դեպքում արգելական մասնիկն ավելանում է միջինհայերենյան *նստեցնել* բայի ոչ թե անկատար ներկային, այլ արդեն նրա իմաստափոխված ձևին՝ ըղձական ապառնուն, բայց դարձյալ *ս>ր* հնչյունափոխությամբ՝ *մի՛ նստեցներ*: Օրինակ՝ Եւ գողան ի բաղանիսն շատ *մի՛ նստեցներ*:

Ածանցավոր պատճառական կազմություններից բացի՝ Ամասիացու երկում հանդիպում են նաև կազմությամբ վերլուծական պատճառական բայեր, որոնք ապառնի հրամայականի ձևերը գործածվել են ընդհանրական-դիմավոր նախադասությունների մեջ: Վերլուծական պատճառական բայերի կազմությանը մասնակցող *տալ* բայի դիմավոր ձևերը Ամասիացու երկում ունեն շարադասական գուգաձևեր. մի դեպքում հանդես են գալիս անորոշ դերբայից առաջ, մյուս դեպքում հաջորդում են նրան: Հմմտ. Եւ հանապազ կաթն ի յաչքն կաթեցու եւ *կթել տուր* և Եւ թէ խոչակն խոշորու-

թիւն կենայ՝ կաթն տուր կթել: Եւ ի կշտու փսիւել տուր և Եւ թէ պատճառն ի ստամոքէն լինայ՝ տո՛ւր փսիւել⁴⁰: Նկատելի է, որ բժշկարանում գերակշռում են տալ բայի ետադաս կիրառությունները, որը բնորոշ է միջին հայերենին՝ ի տարբերություն գրաբարի, որում նրանք ավելի հաճախ գրավում էին նախադաս դիրք:

Համադրական պատճառական բայերից են՝ *աճռել տալ*, (վերաբերութիւն) *այնել տալ*, *արկանել տալ*, *բոնել տալ*, *խմել տալ*, *կապել տալ*, *կթել տալ*, *հոտալ տալ*, *մարձել տալ*, *վերցնել տալ*, *փսիւել տալ*, *օծել տալ* և այլն: Օրինակ՝ Եւ օծե՛ր զանձն հով դեղերով եւ ի ժիր *աճռել տուր*: ... նա զանձն աղէկ *մարձել տուր*: Ե և սապոն *վերցնել տուր*: Եւ զշոգին յերեսն *բոնել տուր*: Զքիթն *արխունել տուր*: Եւ լզել *տուր* այն մարդուն որ հեւք ունի: Եւ զանդամն *կապել տուր*: Եւ կղբու ձու հոտայ եւ *փոնքտալ տուր*: Եւ վարդէջուր եւ սանտալ *տուր հոտալ*: Եւ *վերաբերութիւն տուր այնել* սրքնճուպինով եւ եղկ ջրով եւ սամթով: Եւ գառնալեզվի ջուր *տուր օծել եւ խմել*: Սրքնճուպինով *մատն տուր արկանել*:

Հատկանշական է, որ եթե դրական խոնարհման՝ կազմությամբ վերլուծական պատճառական բայերի գործածության դեպքերը բազմաթիվ են, ապա, դրան հակառակ, ժխտական խոնարհման վերլուծական պատճառական բայերի գործածության մի դեպք է հանդիպել՝ Եւ տաք իրք *մի՛ տար ուտել*⁴¹:

⁴⁰ Հետաքրքրական է, որ բազմաթիվ նախադասություններում Ամասիացին *տուր* բայաձևը գործածում է բուն իմաստով, որին հաջորդում է երկրորդական նախադասություն, ինչպես՝ Մուշքի դալիայ *տուր որ հոտայ* (հմմտ. *տուր հոտայ*): Թանասուպ *տուր որ ուտէ* (հմմտ. *տուր ուտել*): Գնձի ջուր մէկ նուկի *տուր որ խմէ* (հմմտ. *տուր խմել*): Վայրի անուխ *տուր որ վերցնէ* (հմմտ. *տուր վերցնել*) և այլն:

⁴¹ Նշենք, որ ապառնի հրամայականների հոգնակի ձևերի կազմությունը նույնպես գրաբարաձև է: Դրանք Ամասիացու բժշկարանում ունեն ակնհայտորեն սահմանափակ թիվ ու կիրառություն և աչքի են ընկնում կանոնավոր կազմությամբ (թերևս բացառություն է *խմանալ* բայի *խմացի՛ք* հոգնակին, որը կազմվել է ոչ թե *-էք*, այլ *-իք* դիմաթվային վերջավորությամբ), ուստի հողվածում դրանց չենք անդրադառնում: Ահավասիկ հոգնակի հրամայականների սակավաթիվ գործածություններից մի քանիսը (ընդգծված են)՝ ... թէ բժիշկ է՝ *մի՛ խափանէք*: Եւ *ջանացէ՛ք*, որ զբանադրանքն չի ընդունիք, եւ զինչ որ գրած է զայն *արէք*: Որք կարդայք կամ օրինակէք՝ թողութիւն մեղաց *խնդրեցէք* ի Քրիստոսէ թարգմանողի գրոցս Ամիրտովլաթ բժշկին: Եւ ամէն իրք որ զանձն տաքցնէ՝ *ի գործ արկէք*: Եւ

Եզրակացություն

Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան» բժշկարանում չափազանց հաճախադեպ են ընդհանրական-դիմավոր միակզամ նախադասությունները, որը պայմանավորված է տվյալ երկրի բովանդակությամբ: Հիշյալ նախադասությունների գերադաս անդամների արտահայտության հիմնական միջոցն այս դեպքում ապառնի հրամայականի եզակի թիվն է, որը գերազանցապես գրաբարաձև է՝ մասամբ միջին հայերենին բնորոշ հնչյունական փոփոխությունների ենթարկված:

Բժշկարանում ապառնի հրամայականի դրական խոնարհման համակարգի՝ -է վերջավորությամբ բայաձևերի հաճախակի կիրառությունը պայմանավորված է նրանով, որ Ամասիացին՝ ա) գրում է միջին հայերեն՝ գերազանցապես գործածելով առտնին գործողություններ ցույց տվող և ակտիվ բառապաշարի մաս կազմող է խոնարհման պարզ բայեր, որոնք համեմատաբար մեծաթիվ են: Վերջինիս նպաստել է այն, որ հիշյալ բայերի մի մասը միջին հայերենը ժառանգել է գրաբարից, մյուսները հենց միջինհայերենյան միավորներ են և վկայում են գրական հայերենի զարգացման այդ ժամանակաշրջանի բայակազմական առաջնահերթությունների մասին, բ) Ամասիացին ավելի հաճախ շարադրանքն առաջ է տանում ընդհանրական-դիմավոր միակզամ նախադասությունների միջոցով, որոնց գերակշիռ մասի գերադաս անդամներն արտահայտված են է խոնարհման պարզ բայերի ապառնի հրամայականի եզակի թվի երկրորդ դեմքով:

Հրամայական բայաձևերի գործածության առումով Ամասիացու լեզուն անմիօրինակ է: Ապառնի հրամայականի և՛ դրական, և՛ ժխտական խոնարհումներում առկա են ոչ միայն երկբաղադրիչ, այլ եռաբաղադրիչ զուգաձևեր, որոնցով ուրվագծվում են ապառնի հրամայականի արտահայտման միջոցների հետագա զարգացում-

---

զիս զանպիտան եւ զանարժան ծառայս յհշեցէ՛ք ի Տէր: Եւ այլ յմացի՛ք, որ զայս բժշկութիւնս պատեհ է որ ամէն մարդ ուսանի:

ները թե՛ կանոնավոր և թե՛ անկանոն բայերի շարքում: Ջուզաձևերի՝ նույն երկում առկայությունը վկայում է միջին հայերենի երկրորդ ենթաշրջանի (15-16-րդ դդ.) լեզվական իրավիճակի և մասնավորապես այն բանի մասին, որ խոսակցական լեզվին բնորոշ էր քերականական նույն իրողությունը գուզաձևերով արտահայտելը միջին հայերենի ոչ միայն տարբեր ենթաշրջանների լեզվական աղբյուրներում և ոչ միայն մինևույն ենթաշրջանի տարբեր հեղինակների գործերում, այլև նույն երկում, ինչպիսին Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան» բժշկարանն է:

Khachatryan Gurgen- The Parallel Forms of the Future Imperative in Amirdovlat Amasiatsi's "The Benefits of Medicines". - It should be stated that Amirdovlat Amasiatsi (Amirdovlat of Amasia) frequently used general finite one-member sentences in his work "The Benefits of Medicines", which is conditioned by the contents of the given work. The main means of the expression of the basic parts of the mentioned sentences is the singular of the Future Imperative, which is predominantly typical of Grabar with some Middle Armenian sound interchange. The frequent use of the verb forms with "է" ending of the positive imperative declension system is conditioned by the fact that Amasiatsi: a) wrote in Middle Armenian using simple words of active vocabulary of "է" declension showing mainly daily activities, a part of which came from Grabar, the other parts are of Middle Armenian formations, b) used general finite one-member sentences, many of their main members were expressed by the second person singular of the Future Imperative of simple verbs of "է" declension. The formation of the imperative verb forms is not monotonous in Amasiatsi's work. In the positive and negative declensions of the Future Imperative one may observe not only two-component but also three-component parallel forms with the help of which the latest developments of the Future Imperative are seen in regular and irregular verbs. The presence of the parallel forms in the mentioned work witnesses about the language situation of the second subperiod of Middle Armenian (15-16 centuries). It speaks particularly about the fact, that the expression of the grammatical reality by means of parallel forms was typical of spoken language seen not only in some language sources of diffe-

rent subperiods and works of various authors of the time, but also in "Benefits of Medicines" by Amirdovlat Amasiatsi.

Keywords: Grabar, Middle Armenian, imperative mood, parallel forms, general finite one-member sentence, active and passive declensions.

Khachatryan Gurgen – Doctor of Philology, Vanadzor State University after H. Tumanyan. gxachatryan@yahoo.com

Хачатрян Гурген - Параллельные формы повелительного наклонения будущего времени в лечебнике Амирдовлата Амасиаци "Полезьа медицины". - В лечебнике Амирдовлата Амасиаци «Полезьа медицины» часто встречаются обобщенно-личные односоставные предложения, что обусловлено содержанием данного произведения. Основным средством выражения главных членов в указанных предложениях является единственное число повелительного наклонения будущего времени, которое преимущественно представлено в древнеармянской форме, но частично приобрело чередование звуков, характерное для среднеармянского языка.

Частое употребление глагольного окончания *-э (-ł)* в системе спряжения в действительном залоге повелительного наклонения обусловлено тем, что Амасиаци: а) писал на среднеармянском языке, употребляя главным образом простые глаголы с основной спряжения на [e], которые указывают на повседневные действия и составляют пласт активного лексического фонда: часть из них унаследована из древнеармянского языка, а другая группа представляет собой среднеармянские образования; б) чаще строит повествование с помощью обобщенно-личных односоставных предложений, в которых подавляющая часть главных членов выражается простыми глаголами с основной спряжения на [e] во втором лице единственного числа будущего времени в повелительном наклонении.

Образование глагольных форм в повелительном наклонении в лечебнике не единообразно. Повелительное наклонение в будущем времени и в положительной, и в отрицательной формах представлено не только двухкомпонентными, но и трехкомпонентными параллельными формами, которыми очерчивается дальнейшее развитие средств выражения повелительного наклонения в будущем времени как в ряду регулярных глаголов, так и среди нерегулярных глаголов. Наличие

параллельных форм в этом сочинении свидетельствует о лингвистической ситуации второго периода существования среднеармянского языка (15-16вв.), а также подтверждает, что разговорному языку свойственно было выражение одних и тех же грамматических реалий параллельными формами не только в памятниках письменности различных периодов и не только в трудах различных авторов одного и того же периода, но и в одном и том же произведении, каким является лечебник Амирдовлата Амасиаци "Польза медицины".

Ключевые слова: древнеармянский язык, среднеармянский язык, повелительное наклонение, параллельные формы, обобщенно-личное односоставное предложение, спряжение глаголов в действительном и страдательном залогах.

Хачатрян Гурген - доктор филологических наук, Ванадзорский государственный университет им. О. Туманян. gxachatryan@yahoo.com

ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՄՇԵՆԻ
ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ*

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-29

Խաչատրյան Համիկ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. khachhasmik@yahoo.com

Բանալի բառեր. բառակազմություն, պարզ բառեր, ածանցում, նախածանց, ածանցավոր բառեր, հնչյունական տարբերակ, գրաբար, Համշենի բարբառ, փոխառություն:

Հայերենի յուրաքանչյուր բարբառի բառապաշար ներառում է երեք հիմնական շերտ՝ 1. բուն հայերեն բառեր, որոնք, ըստ Հ. Աճառյանի, ներկայացնում են հին հայերենի ծանոթ ձևերը, այլ խոսքով՝ հին հայերեն մատենագրությամբ մեզ ավանդված բառեր, 2. օտար բառեր, որոնք առաջին խմբից դուրս մնացած և զանազան օտար լեզուներից են փոխառված, 3. բարբառային կամ գավառական բառեր, որոնք որևէ օտար լեզվից փոխառված չեն, բայց նաև հայ հին մատենագրության մեջ ավանդված չեն¹:

Իբրև համակարգ՝ ոչ միայն աշխարհաբարի բառապաշարը, այլև յուրաքանչյուր բարբառի բառապաշար պատմական զարգացման երկարատև գործընթացի արդյունք է: Համշենի բարբառը ևս մեզ ներկայանում է հայոց լեզվի զարգացման տարբեր փուլերի բառաշերտերով, տարբեր լեզուներից փոխառություններով: Այս բարբառի բառապաշարում, իհարկե, առանձնահատուկ տեղ ունեն նաև բարբառային բառերը, որոնք դրսևորվում են և՛ բառիմաստային, և՛ բառակազմական յուրահատուկ տարբերակներով:

---

* Ներկայացվել է 27.08.2021, գրախոսվել՝ 10.08.2021:

¹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն գաղափարական բառարան*, Մոսկուա, 1913, էջ 3-4:

Ինչպես գիտենք, թե՛ գրական հայերենում, թե՛ բարբառներում բառերը բառակազմորեն ներկայացվում են երկու խմբով՝ պարզ և բաղադրյալ: Պարզ են այն բառերը, որոնք, ժամանակակից լեզվական ընկալմամբ, բաղկացած են միայն մեկ ձևույթից և «բառակազմական ու ձևույթաբանական տեսակետից վերլուծելի չեն»²:

Համշենի բարբառում առկա պարզ կամ արմատական բառերի մի մասը հայերենի՝ մեզ ծանոթ արմատներն են՝ բարբառին բնորոշ հնչատարբերակներով: Սույն հոդվածի շրջանակներում առանձնացրել ենք Համշենի բարբառում գործառող բարբառային արմատական բառերից մի քանիսը, որոնք սակավադեպ գործածություն ունեն գրական հայերենում և այլ բարբառներում կամ էլ դրսևորված են բարբառին բնորոշ յուրօրինակ հնչատարբերակներով:

Աք գրաբարյան բառանունը «ոտք» իմաստով գործածվում է Համշենի բարբառում: Օրինակ՝ *Աքըղ քաշն*, այսինքն՝ «ոտքդ քաշի՛ր», իսկ *աքվի*՝ վի հոգնակերտով բառաձևը «եզան հետևի երկու ոտքերը» նշանակությամբ է գործառում³:

Աղիս՝ հինհայերենյան «փականք, օղակ, կահ-կարասիք, վաճառքի բեռներ, ամբոխ, ցեղ, զարմ» իմաստներով պարզ բառը վկայված է սույն բարբառում *աիս* հնչատարբերակով՝ որպես «փակիչ, առանց բանալիի՝ սողնակ»-ի նշանակելի: Համշենի բարբառում գործածական է նաև *աղիս* արմատից ձևավորված *աիսուշ* բայանունը՝ «փականքով կողպել» իմաստով⁴:

Գրաբարյան *անութ, անթ* «թևի տակի փոս» նշանակությամբ արմատական բառը Համշենի բարբառում դրսևորված է *օնտ*՝ բարբառին բնորոշ ա>օ հնչյունափոխությամբ և որպես «գիրկ» հասկացության նշանակելի: Ավելի հաճախ այստեղ գործածվում է *անթ*-ից բաղադրված *օնտուշ*՝ «գրկել» բայանունը, օրինակ՝ Մսրը *օնտէծ* բնբնգին (Մայրը գրկեց երեխային):

² Է. Աղայան, *Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն*, Ե., 1984, էջ 219:

³ Հ. Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի* (այսուհետև՝ ՔՀԲ), Ե., 1947, էջ 222:

⁴ Բ. Թողաքյան, *Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության*, Ե., 1986, էջ 212:

Գէջ հինհայերենյան բառանունը բարբառում **կէջ, կէչ** հնչաձևերով գործառում է «խոնավ (միայն փայտի խոնավության համար)», «թարմ և չչորացած» իմաստներով⁵ (**կէչ** փնդ՝ խոնավ փայտ):

Համշենի բարբառը այն փոքրաթիվ բարբառներից մեկն է, որ այսօր էլ գործառում է բնիկ հայերեն արմատական **կիւ** բառանունը՝ «մազտակ, ծամոն, ծամելու ձյութ» իմաստով⁶: Բարբառում բառը դրսևորված է **գիվ** հնչաձևով և ոչ միայն «մաստակ, ծամոն» նշանակությունն ունի, այլև կրոնափոխ համշենահայերի բարբառում գործածվում է որպես «ծառի խեժ» հասկացության նշանակելի⁷: Հարկ է արձանագրել, որ Համշենի բարբառում **գիվ** արմատից և **-ենի, -ուտ** ածանցներով բաղադրված են **գրվրնի** «ծամոնի ծառ՝ եղևնի, չամի» և **գրվրնուղ** (կուենուտ՝ «կվենիների անտառ») բառերը⁸: Օրինակ՝ Դըղսկը **գրվրնուղը** կրնծին (Երեխաները կվենիների անտառը գնացին):

Այգ>ակրն: Հին մատենագրության մեջ վկայված **այգ** արմատական բառանունը՝ «առավոտ» իմաստով, ըստ Հ.Աճառյանի՝ բարբառային հայերենում պահված չէ, սակայն բարբառներում արձանագրված են **այգ** առաջնային բաղադրիչով **էգլաց, այգողք, էգուց, էգվան** բառանունները:

Համշենի բարբառում այս դեպքում էլ, որպես յուրահատուկ աշխարհընկալման արտահայտություն, պահպանվել է **այգ** բառանունը: Բարբառում առկա է **այգ** պարզ բառի **սկրն** բարբառային հնչատարբերակը՝ նույն «առավոտ» իմաստով (Հիվօնդը հընճակ **սկրն** քուն ըղավ հէճ, այսինքն՝ Հիվանդը մինչև առավոտ չքնեց): Ա-

⁵ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 224:

⁶ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 238:

⁷ Ս. Վարդանյան, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը*, Ե., 2009, էջ 87:

⁸ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. 2, Ե., 1973, էջ 596, **Խաչատուր Թահմազ**, *Ջենիգի բարբառի բառարան* (այսուհետ՝ ՋԲԲ), Սոչի, 2014, էջ 39:

ռավել հաճախադեպ են Համշենի բարբառին բնորոշ *u* ցուցական հոդով՝ *սկրնս*՝ («այսօր» իմաստով. *սկրնս* շաղ ցույդ էր, այսինքրն՝ Այսօր շատ ցուրտ էր), ինչպես նաև *սկվօն* (*այգ+ուն*), *սկվրնա*, *սկվրնձու* տարբերակները: Սրանք, ամենայն հավանականությամբ, *սկրն* բառանվան հոլովական քարացած ձևեր են, որոնք անկախ գործածություն են ձեռք բերել՝ կիրառվելով «առավոտյան» նշանակությամբ: Ուշագրավ է, որ Համշենի բարբառում գործածական են նաև *այգ* արմատից ձևավորված *այգլաց* բաղադրյալ բառանվան *ակլաց*, *աքլաց*, *էքլաց* հնչաձևերը՝ «մեռելի քելեխ», այսինքրն՝ «հոգու հաց» նշանակությամբ⁹:

Սկն գրաբարյան արմատը Համշենի բարբառում գործունակ է: Այն ունի *ակն*՝ «ջրի ակունք» իմաստով՝ *ագ* և «մատանու ակ»՝ «մաղնիի ակ» տարբերակները: Բարբառում առկա են նաև *ակն* արմատից բաղադրված ուշագրավ բառանուններ, ինչպես, օրինակ, *ակնատ*՝ «թակարդ» իմաստով բառանունը, որը բնիկ հայերեն *ակն* բառի սեռ. *ական* բառաձևից է առաջացել: Հինհայերենյան *ակն* արմատը, բացի «*աչք*» հիմնական նշանակությունից, գրաբարում ունեցել է նաև *ակն*՝ «հույս, փոս, ծակ» իմաստները: Եվ, ըստ Հ. Երզրնկացու քերականության, *ական հատանել*՝ «փոս փորել, պատ ծակել», ոճից էլ կազմված է *ականատ*՝ «մկան և ուրիշ կենդանիների թակարդ» բառանունը¹⁰: Բարբառային հայերենում *ականատ* բառը հանդես է գալիս «թռչուն որսալու ցանց, պատի մեջ բացված դարան կամ սենյակից սենյակ բացված փոքր պատուհան» նշանակություններով:

Խնդրո առարկա Համշենի բարբառում դրսևորված է *ագնաղ* (նաև՝ *ագնատ*) (հոգն. *ագնաղնի*) հնչաձևով բառանունը, որն ունի «թակարդ» նշանակությունը¹¹:

⁹ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 259, Խաչատուր Թահմազ, ՋԲԲ, էջ 6:

¹⁰ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ.1, Ե., 1971, էջ 107:

¹¹ Խ. Թահմազ, ՋԲԲ, էջ 4, Բ. Թողաքյան, Նշխարներ Համշենի և Տրապիզոնի բանահյուսության, Ե., 1986, էջ 212:

Համշենի խոսվածքներում վկայված են նաև *ակն* արմատից բաղադրված *ագնըռուշ* (ակնառել) բայանունը, որը «չար աչքի գալ» դարձվածային նշանակությունն ունի, և *ագրմում* (*ականամում* կամ *ակնամում*) բառանունը:

Հարկ է նշել, որ Համշենում *ագ* արմատը դրսևորված է նաև «կրակ» նշանակությամբ: Ի դեպ, *ագը* «կրակ» իմաստով գործածական է միայն բարդ բառերում: Այսպես՝ «կրակ անելու կպչան» իմաստով *ագըլուծկ* (հոգն. *ագըլուծկնի*) բառանուն է վկայված հիշյալ բարբառում, որը կազմված է *ակն+ ա+ լուց +ք* բաղադրիչներից: Բ. Թողաքյանը հիշյալ բառանունը արձանագրել է *ակըլուց* հնչատարբերակով, որն ընդհանրապես «ջահ կամ չորացած փայտից կամ ցողուններից (կանեփի, գարու) պատրաստած ջահ» իմաստով է գործառում¹²:

Չորս, բյուր, քսան պարզ թվականները ուշագրավ հնչատարբերակներով են դրսևորված Համշենի բարբառում: *Չորս*-ը *չէս* հրնչաձևով է արտահայտված, որում, ինչպես տեսնում ենք, Համշենի բարբառին բնորոշ հնչյունափոխությամբ, բաղաձայնից առաջ *ք*-ն դառնում է *յ*, իսկ միավանկ բառերի *ռ* հնչյունը փոխվում է *է*-ի (*չորս > չէս*):

Բյուր (*բիւր*) թվականը բարբառում «մեծաքանակ մի թիվ» է նշանակում՝ արտահայտվելով *պիւր* հնչաձևով, և գործածվում է *պիւր-հազար* բաղիյուսական հարադրությամբ (*պիւր-հազար*, այսինքն՝ «անթիվ-անհամար»):

Քսան արմատական թվականի դեպքում տեղի է ունեցել *ք* հնչյունի անկում՝ դրսևորվելով *սոն* հնչատարբերակով. Ըն դրըն *սոն* դարեգոն ըղավ:

Լեպ: Գրաբարում չվկայված հնդեվրոպական արմատ է դիտարկել Գ. Ջահուկյանը *լեպ* (*leb) բառանունը՝ «լեզվի վրայի կեղտ, դիրտ» նշանակությամբ, որը, ըստ գիտնականի, գործածվում է Ղարաբաղում *լեպանք*, *լոպանք* «դիրտ, մուր (օձառ եփելուց հետո մնա-

¹² Բ. Թողաքյան, նշվ. աշխ., էջ 212, Խ. Թահմազ, նշվ. աշխ., էջ 4: Տե՛ս նաև տետր հ. 39:

ցած)», *լեպակալել*՝ «կեղտոտվել, փառակալել (լեզվի մասին)», ինչպես նաև Ղազախում՝ *լոպոպ* «ջրալի ցեխ» իմաստով¹³:

Համշենի բարբառի գավառական բառերի ցանկում Հ. Աճառյանը ևս վկայել է բարբառային հնաբանություն համարվող *լէպ* արմատական բառանունը, որը բարբառում «ջրի երեսին հավաքված փրփուր» նշանակությունն ունի¹⁴: Ըստ մեր բարբառախոսների, սակայն, *լէպ* բառանունը բարբառում *լիւպ* հնչածնով «ջրալի ցեխ» իմաստով է կիրառվում, օրինակ՝ Ջօմպըն *լիւպ* էր (Ճանապարհը ցեխոտ էր), Վըրայեզըն յետկը ջօմպըն *լիւպիւզ* ըղաձ էր (Անձրևից հետո ճանապարհը ցեխոտվել էր):

Բարբառային հայերենում գործառող *դախ* բառանունը «հնանալով և կամ շատ մեծանալով կարծրացած, դարթ դարձած» իմաստով որոշ բարբառներում դրսևորված է *դահ* հնչածնով: Արմատական այս բառանունը Համշենի բարբառում վկայված է *տահ* հնչատարբերակով «հին, քարթու, օթեկ» նշանակությամբ¹⁵: Օրինակ՝ Պօնջարը *տահ* ւն, ուղվիլ չի (Բանջարը դախ է, ուտել չի լինի):

Գահ: Ի տարբերություն Հ. Աճառյանի, որ առանձնացնում է *qah*՝ «պատուի աթոռ» և *qah*՝ բարձր տեղ» իմաստներով բառերը¹⁶, Գ. Ջահուկյանը կարծում է, որ դրանք իրանական փոխառություններ են և ստուգաբանորեն առնչակից են, մանավանդ որ իրանական բառերը նշանակում են ոչ միայն «աթոռ», այլև առաջին հերթին՝ «տեղ, վայր»¹⁷: Համշենի բարբառում այսօր էլ կիրառելի է հիշյալ արմատական բառանունը՝ *քիւհ* հնչածնով, «դժվարանցանելի բլուր կամ բարձունք» նշանակությամբ (Ջօրով *քիւհը* էլակ, այսինքն՝ *Դժվարությամբ* բարձունքը ելանք: Ընեժ դունը *քիւհին* վըրըն *ւն*, *այսինքն*՝ Նրանց տունը բլրի վրա է): Հ. Աճառյանը արձանագրել է

¹³ Գ. Ջահուկյան, *Հայ բարբառագիտության ներածություն*, Ե., 1972, էջ 260:

¹⁴ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 260:

¹⁵ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 225:

¹⁶ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1 Ե., 1971, էջ 502:

¹⁷ Գ. Ջահուկյան, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 45:

նան *püüh* բառի *-nut* ածանցով (բարբառում՝ *nut>էղ*) ձևավորված *püühէղ* բառանունը (*püühէղ դէղ*՝ դժվարանցանելի տեղ է)¹⁸:

Թեր(թ): Բնիկ հայերեն բառ՝ հնիւ. *pter-* արմատից, որը, ըստ Հ.Աճառյանի, կանոնավորապես տալիս է *թեր* (կամ *թեռ*): *Թեր(թ)* բառը, որը կազմված է արմատական *թեր* ձևից, գիտնականի կարծիքով, թեև հնից ավանդված չէ, սակայն այսօր էլ գործածական է հայերենի բարբառներում: Ըստ նրա՝ *թեր* բառի սկզբնական նշանակությունը եղել է «թռչունի թևը, փետուրը», որը բառիմաստի հետագա ընդարձակմամբ կամ փոխաբերացմամբ ստացել է նաև «տերև, կողք, կողմ, թերի» նշանակությունները¹⁹: Համշենի մի շարք խոսվածքներում (Օրդուի Չիբուխլու, Ճենիկի Բալլուղ, Ծեբելդա գեր, Տրապիզոն և այլն) արձանագրված է *թերը (թիր)*՝ որպես «տերև» հասկացության նշանակելի: Թեև ըստ Հ.Աճառյանի՝ Համշենի բարբառը չունի *տերև* բառը, սակայն ՀԲԱ ծրագրով հավաքած նյութերում վկայված է նաև *տերև* բառանունը՝ *դերել* և *դերէք* հնչածներով (ձառի *թեր*, հավելի *թեր/դերէք*, ձառի *դերէք*)²⁰:

Ներ: Համշենի բարբառի բառապաշարում գործառում է բնիկ-հայերենյան *ներ* արմատական բառանունը, որի սկզբնական նշանակությունն է եղել «ամուսնու մյուս կինը կամ հարսնակից կանայք երկու եղբայրների»²¹: ՆՀԲ-ում բառը համարվում է նու+եր «նուեր, նուանք» հարսներ ձևից առաջացած՝ «հարսնակից կանայք երկուց եղբարց կամ միևնույն առն ի հին օրէնս»²²: Եվ արդեն 5-րդ դարում հասարակական ընկալմամբ «տեգոր կինը» և «ամուսնու մյուս կինը» բոլորովին տարբեր հասկացություններ են: Ո՛չ արդի գրական հայերենում և ո՛չ էլ հայերենի բարբառներում չի գործառում գրաբարյան «ամուսնու մյուս կինը» նշանակությունը, քանի որ այս նշանակելին այլևս բնորոշ չէ ազգակցական համակարգին: «Ամուսնու

¹⁸ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 224:

¹⁹ Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 2, Ե., 1973, էջ 184-185:

²⁰ Տե՛ս տետր հ. 99, 52, 39, 252, 336:

²¹ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 3, էջ 443:

²² Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (այսուհետև՝ ՆՀԲ), հ. 2, Ե., 1981, էջ 414:

մյուս կինը» իմաստը աստիճանաբար հնանում է, և *ներ* բառի կիրառությունը սահմանափակվում է միայն *տեգորկին* իմաստով:

Նշենք, որ արևմտյան խմբակցության բարբառախմբերի խոսվածքներում լայն գործառություն է ունեցել հինհայերենյան *ներ* բառանունը (Քեսաբ, Բեյլան, Հաջըն, Խարբերդ, Երզնկա), որը, ի դեպ, Քեսաբի և Սվեդիայի բարբառներում արձանագրված է նաև *ներ* արմատից բաղադրված *նիրդրզեն*, *նուրդրզեն* բառանուններով՝ *ներ+տիկին* կաղապարով: Կարծում ենք՝ *տալտիկին*, *ներտիկին* և նման կաղապարներով առաջացած բառերը վկայում են երբեմնի ազնվականական-իշխանական ընտանեկան հարաբերությունների մասին, որոնց վերացումից հետո դրանք պահպանվել են իբրև մնացուկային երևույթներ և աստիճանաբար ստացել ընդհանրական կիրառություն:

Ինչպես փաստեցինք, Համշենի բարբառում այսօր էլ գործածական է *ներ* բառանունը՝ «*տեգորկին*» նշանակությամբ (*Նիրեճը* ազորն ցավիր գու՝ Տեգոր կնոջ ատամը ցավում էր)²³:

Տասսուռ²: Հինհայերենյան *թասսեմ պարզ* բայանունը ճանիկում դրսևորված է **տասսուռ**² հնչաձևով: Ունիեի շրջանի Բալլուղ գյուղի խոսվածքում արձանագրել ենք հետևյալ օրինակները՝ «Բառագը էլա *տասստեճա*»՝ Ջառիվերը բարձրացա, հոգնեցի, «Շօկուն *տասստեճա*»՝ շոգից շունչս կտրվեց, «Գերա *տասստեճա*»՝ կերա պայթեցի: Հ. Աճառյանը հնարավոր է համարում, որ գրաբարյան *թասսեմ* «հևալ, շունչը կտրվել» իմաստով բառանունը իրանական փոխառություն լինի՝ *tāsā* տրսմություն, տխրություն, որից էլ՝ գնչուերեն *tasās*՝ «անձկություն, հոգ, վիշտ»: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ թեև «իր նշանակութիւններն էլ նոյն չեն հայերենի հետ, բայց պետք է, որ ունեցած լինի նաև «հևալ» նշանակությունը, ինչպես ցույց է տալիս իրանեանից փոխառեալ գնչ. *tasava*՝ «շնչահեղձ լինել» բառը»²⁴:

Հարկ է նշել, որ *թասսեմ* բայանվանը անդրադարձել է նաև Լ. Հովհաննիսյանը՝ համարելով, որ «իրանական *tās* արմատը հայե-

²³ Տե՛ս տետրեր հ. 52, 94, 252, 336:

²⁴ Հ. Աճառյան, *ՀԱԲ*, հ. 2, էջ 157:

րենում ներկայանում է երկու ձևով՝ *տաս* (*պարտասել*՝ հոգնել, ուժասպառ լինել) և *թաս* (*թասել*)»։ Ըստ գիտնականի՝ հայերենում իրանական փոխառությունների մեջ առկա են միևնույն արմատի տարբեր, այդ թվում նաև խուլ - շնչեղ խուլ հակադրությամբ ձևեր (հմմտ. պաշտպան - փուշտիպան, կեշ - քեշկ)։ Եվ, ըստ Լ. Հովհաննիսյանի, խուլերի շնչեղացումը իրանական լեզուներում համեմատաբար ուշ շրջանի երևույթ է, այսինքն՝ *թասել*-ը ժամանակագրորեն հայոց լեզվի մեջ մտել է ավելի ուշ, քան *պարտասել*-ը։ Գիտնականը չի բացառում տարբեր աղբյուրների գոյությունը, որոնցից մեկում պարզ խուլերը դեռ չէին շնչեղացել, մյուսում առկա էր խուլերի շնչեղացում։ Շարունակելով իր դիտարկումները՝ նշում է, որ եթե թ>տ անցումը կատարված լիներ հայերենում, որը քիչ հավանական է համարում, ապա *թաս* ձևը պետք է դիտել որպես հայերենի բարբառային տարբերակ²⁵։ Վերոհիշյալ դիտարկումները հաշվի առնելով՝ հակառակ Հ. Աճառյանի այն պնդման, որ *տաստուշ* բառանվան նախաձայն *տ*-ն առաջացել է վերջին *տ*-ի ազդեցությամբ²⁶, կարծում ենք՝ թերևս Համշենի բարբառում առկա *տաստուշ* բառանունը հավաստի է դարձնում Լ. Հովհաննիսյանի դիտարկումներն առ այն, որ *թասել* բառանվան *տաս* տարբերակը ավելի հին է, քան *թաս*-ը։

Ածանցում

Ինչպես մյուս բարբառներում, այնպես էլ Համշենի բարբառում ածանցումը հիմնականում դրսևորվում է վերջածանցների միջոցով։ Կարելի է ասել, որ հունաբան դպրոցի ստեղծած ածանցներից և ոչ մեկը չի գործածվում բարբառային հայերենում, իսկ նախաձանցներն ընդհանրապես սահմանափակ կիրառություն ունեն։ Հիմնականում գործունակ են ժխտական *ան*, *չ* և պարսկերենից փոխառյալ *բէ* նախաձանցները։

²⁵ Լ. Հովհաննիսյան, *Հայ-իրանական նոր ստուգաբանություններ*, Ե., 2005, էջ 29-30։

²⁶ Հ. Աճառյան, *ՀԱԲ*, հ. 2, էջ 157, *ՔՀԲ*, էջ 229։

Համշենի բարբառում ևս, ինչպես այլ բարբառներում, նախածանցներից ամենակենսունակը *ան*-ն է, որը, դրվելով գոյականների, երբեմն նաև բայահիմքերի վրա, ձևավորում է ածականներ: Գ. Ջահուկյանը նկատում է, որ «ժխտական նախամասնիկներից *ան*-ը շարունակում է նորանոր կազմություններ տալ՝ որպես գործուն և արդյունավետ ածանց հասնելով մեր օրերը: Բնիկ հնդեվրոպական հիմքերի հետ միասին սկսում է հանդես գալ փոխառյալ հիմքերի, հնդեվրոպական շրջանից ժառանգված և վաղնջահայերենից եկող կազմությունների կողքին՝ նոր կազմություններ»²⁷:

Հ. Աճառյանը Համշենի բարբառի համար «իբրև նախամասնիկ» փաստում է միայն *ան* ժխտական նախածանցը²⁸:

Հայտնի է, որ Համշենի բարբառի առանձնահատկություններից է *մ*, *ն* ոնգայիններից առաջ *ա>օ* հնչյունափոխությունը, օրինակ՝ *բամբակ>բօմբակ*, *բան>պօն*, *ճանճ>ջօնջ*, *ամիս>օմիս*, *դարման>տարմօն* և այլն, և այդպես էլ *ան* նախածանցը բարբառում դրսևորված է *օն* հնչաձևով:

Համշենահայ բանահյուսությանը և բարբառին վերաբերող ուսումնասիրությունների բարբառային բառերի բառացանկերում առանձնացրել ենք *ան* նախածանցով մի շարք բառեր²⁹: Դրանցից է, օրինակ, *անապակ* բառը, որը բարբառում դրսևորված է *օնբազ* հնչաձևով և ունի «անապակ, ցամաք հաց» նշանակությունը: Հետաքրքրական է *օնահ*՝ «անհոգ», *օնահուտին*՝ «անհոգություն» բառերի գործածությունը Համշենի բարբառում. մեր դիտարկմամբ՝ *օնահը* փոխաբերացմամբ «անհոգ» իմաստով է գործառում, քանզի, եթե մարդը առանց վախի ու տագնապի է ապրում, դառնում է անհոգ:

Օնգրլմօն, *օնգրլմօնազ*՝ «անհասկացող» անընկալունակ:

Օնիկ-ը՝ անեկ՝ «առանց թթխմորի թխած հաց»³⁰ նշանակությամբ է փաստված, իսկ մեր բարբառախոսներից արձանագրել ենք

²⁷ Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987, էջ 357:

²⁸ Հ. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 188:

²⁹ Խ. Թահմազ, ՋԲԲ, էջ 213:

³⁰ Բ. Թողաքյան, նշվ. աշխ., Ե., 1986, էջ 241:

նան **օնէգ** հնչատարբերակով բառը, որը նոր մերած մածունին կամ չթթված խմորին են ասում (*Օնէգ* մածուն ունիմ, գուղիս տս՝ Նոր մերած մածուն ունեմ, կուտե՞ս):

Ան նախածանցով են ձևավորված նան՝ **օնլի՛** «անալի», **օնհօւ՛** «անհամ», **օնկուն՛** «անգույն», **օնդէր՛** անտեր, **օնլըվա**, **օնբագաս**, **օնբախտ**, **օնլիզու**, **օնդագ**, **օնբաս**՝ «անյուղ, անհամ», **օնզուշտ** (Ուղեղիկը **օնբաս** էր՝ Ուտեղիքը անյուղ էր, Շաղ **օնզուշտ** մաշտ ս՝ Շատ անկուշտ մարդ է, Ուղեղիկը **օնլի** ս՝ Ուտեղիքը անալի է) և այլն, որոնք գրի ենք առել մեր բարբառախոսներից:

Չնայած Հ. Աճառյանի այն պնդմանը, որ Համշենի բարբառում գործածվում է միայն **ան** ժխտական ածանցը, թեև սահմանափակ կիրառությամբ, այնուամենայնիվ մենք արձանագրել ենք նան չ նախածանցով բառեր, ինչպես՝ **չրդէս**, **չրպէր**, **չօննօղ**, **չուննօղ**՝ «չունեցող» (Ագոս **չուննող** շօնը օսկեր նեղուշ բիղու չս՝³¹ Ատամ չունեցող շանը ոսկոր նետել պէտք չէ), **չիմխօս**՝ «քչախոս, չխոսկան», **չօննըվէր**՝ չուննոր³² (Շաղ **չիմխօս** բուլիզ մըն ս՝ Շատ քչախոս աղջիկ է: Զատը ընէր շաղ **չօննըվէր** էյն ս՝ Նրանք առաջ շատ **չուննոր** էին: սնդմուն **չրդէս** մաշտ ալ չիկա՝ Այդքան չտես մարդ էլ չկա):

Ի լրումն այս ամենի՝ փաստենք, որ Հ. Աճառյանը Համշենի բարբառում **տ** ժխտական ածանցի մի արտասովոր ձևի մասին է վկայակոչում: **Տկար** բառը «թույլ, տկար, հիվանդոտ» նշանակությամբ, բարբառում դրսևորված է **ըզզար** «անսովոր ձայնափոխությամբ», որն ըստ գիտնականի՝ հայերեն **տկար** բառից է առաջացել: Բարբառում առկա են նան **ըզզար**-ից ձևավորված **ըզզարուտին**՝ «տկարություն, հիվանդություն», **ըզզայնուշ**՝ «հիվանդանալ, տկարանալ», **ըզզայցընուշ**՝ «տկարացնել, հիվանդացնել» բառանունները: Թե ինչ բառի նմանությամբ կամ ինչ արտաքին այլ պատճառով

³¹ Տե՛ս նույնը, էջ 194:

³² Հ. Գուրունյան, *Համշենահայ բանախոսություն*, Ե., 1991, էջ 326:

է տեղի ունեցել այս անսովոր հնչյունափոխությունը, որի օրինակը չկա ոչ մի այլ բարբառում, գիտնականի համար մնում է առկախ³³:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ դեռևս 5-րդ դարում *տ-* ժխտականով հիմքերը սակավաթիվ են, և *տ-*ի անարդյունավետ դառնալու պրոցեսը տեղի է ունեցել հատկապես հնագույն շրջանում: Գիտնականը սրանով է բացատրում *տ-*ով ձևերի կողքին *ան-*ով գուգահեռ կամ մերձավոր ձևերի հանդես գալը 5-րդ դարում և հետագայում (տգեղանգեղ, տհաճ-անհաճոյ, տքնիմ-անքուն և այլն)³⁴:

Այսպիսով՝ քննության ենթարկելով Համշենի բարբառի բառակազմական որոշ իրողություններ՝ կարելի է եզրակացնել, որ հիշյալ բարբառն իր բառապաշարում ունի և պահպանել է բազմաթիվ ուշագրավ արմատական պարզ բառեր, ինչպիսիք են *աք-*ը, *այգ-*ը, *ներ-*ը, *գեջ-*ը, *կիվ-*ը, *թեր-*ը, *դահ-*ը, *գահ-*ը, *ակն-*ը, *տաստուշ-*ը, որոնցից շատերով բաղադրվել են բարբառին բնորոշ՝ յուրօրինակ աշխարհընկալմամբ ձևավորված ածանցավոր կամ բարդ բառանուններ, օրինակ՝ *գրվրնուտ*, *էքլաց*, *ագնադ*, *ագրմում*, *ագրլուծկ*, *քահէդ*:

Դիտարկելով Համշենի բարբառի նախածանցները՝ կարող ենք արձանագրել, որ ինչպես այլ բարբառներում, այնպես էլ հիշյալ բարբառում գործունակ է հիմնականում *ան* նախածանցը, մասամբ՝ նաև *չ-*ն:

Hasmik Khachatryan - Some realities of word-formation in the Hamshen dialect.- Studying some realities of word-formation in the Hamshen dialect, we have noted that the dialect possesses and has preserved in its vocabulary a number of noteworthy simple root words, such as *այգ* [ayg] (dawn), *աղի* [aghkh] (lock), *անութ* [anut], *անյծ* [ant] (embrace), *աք* [aq] (leg), *ներ* [ner] (sister-in-law), *գեջ* [gej] (damb), *կիվ* [kiv] (chewing gum), *դահ* [dah] (old, stale), *թեր* [ter] (leaf), *գահ* [gah] (height), *ակն* [akn] (eye), and *տաստուշ* [tastush] (to pant), from many of which have derived complex or compound words formed with the worldview peculiar to the dia-

³³ Ն. Աճառյան, ՔՀԲ, էջ 62:

³⁴ Գ.Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան*, էջ 358:

lect, such as *գրիընուն* [gyvynut] (*cedar forest*), *էրիւց* [eqlats] (*mourning ceremony on the next day of the funeral*), *ազնւոյ* [agnad] (*trap*), *ագրնմւ* [agyrum] (*propolis*), *ագրընծկ* [agylutsk] (*kindling used to start fire*), *ագըրնուշ* [agnyrush] (*to have evil eye cast upon oneself*), and *քահէղ* [qahed] (*a high place*).

Studying the prefixes in the Hamshen dialect, we have noted that in this dialect, as in others, the most widely used prefix is the prefix “un-” which, due to dialect-specific alteration, has become “on-” (օնէր [onder] (abandoned), օնի [onli] (tasteless), օնէգ [oneg] (unleavened/immature)). The negative “ch-” prefix is also partly used (չիմխօս [chimxos] (taciturn), չօննրէր [chonnyver] (impoverished), չընէր [chydesh] (ignorant/insatiable)).

Keywords: word formation, root words, suffix, prefix, derivative words, phonetic version, Old Armenian, Hamshen dialect, borrowing.

Khachatryan Hasmik - PhD of Philology, Senior Researcher, Institute of Language after H. Acharyan of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. khachhasmik@yahoo.com

Хачатрян Асмик- Некоторые лексические реалии диалекта Амшенна. -Изучая некоторые словообразовательные реалии амшенского диалекта, мы заметили, что упомянутый диалект сохранил в своем лексиконе множество примечательных простых слов, таких как *այգ* - айг (рассвет), *աղի* - агэх (замок, запор), *անուշ*, *ант* (объятие), *աք* - ак (нога, стопа), *ան* - ан (жена деверя), *գեջ* - гедж (влажный), *կիւ* - кив (жвачка), *դահ* - дах (старый, чёрствый), *տեր*, *терев* (лист), *գահ* - гах (высота; трон), *ակն* - акн (глаз), *տաստ* - тастуш (запыхаться), и на основе многих из них составлены аффиксальные, составные и сложные лексемы, сформированные в соответствии с присутствующим данному диалекту своеобразным мировосприятием, например: *գրիընուն* – гэвэнут (лес, кущи), *էրիւց* (*էրիւց*) – эклац (плач /посещение могилы на следующий после похорон день/), *ազնւոյ* – агнад (ловушка), *ագրնմւ* – агэмум (прополис), – *ագրընծկ* – агэлуцк (щепа для розжига), *ագըրնուշ* – агнэруш (сглаз), *քահէղ* – кахэд (высокое место).

Согласно исследованиям префиксов амшенского диалекта (как и других диалектов), наиболее функциональным, продуктивным стал префикс *ան* – ан- (близкий по значению префиксу без-), который в ре-

зультате звукоизменения в данном диалекте звучит как *он-* (ондер - бесхозный, онли - несоленый, онег – недошедший /о тесте, простокваше/), и частично отрицательный *ɣ-*, синоним не- (чимхос – неразговорчивый, *чонэнвер* - неимуций *чэдес*– невежа (не видел, не знает).

Ключевые слова: словообразование, простые слова, аффиксация, приставка, деривация (производные слова), фонетическая версия, амшенский диалект, заимствования.

Хачатрян Асмик - кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА.

khachhasmik@yahoo.com

Գ.ՍՐՎԱՆՁՏՅԱՆՑԸ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԸ*

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-43

Կատվայան Վիկտոր

բանասիրական գիտությունների դոկտոր,
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
առաջատար գիտաշխատող. viktorkatvalyan@mail.ru

Բանալի բառեր. բանագետ, բարբառ, գրաբար, սեպագրեր, գավառ, բառապաշար, ստուգաբանություն:

Ներածություն

Ինչպես հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներում, այնպես էլ գիտության մեջ ցանկացած առաջընթաց պայմանավորված է նաև նախորդ փուլերի ձեռքբերումներով և միաժամանակ հիմք է հետագա զարգացումների համար: Այդ առումով, անշուշտ, մեծ կարևորություն ունի գիտության որևէ ոլորտի զարգացման ընթացքի դիտարկումը, անցյալի երախտավորների վաստակի արժևորումն ու գնահատումը, բեկումնային դեր ունեցած, հաճախ էլ հանիրավի մոռացված աշխատանքների ու նվաճումների արձանագրումն ու կարևորումը:

Հայ բանասիրությունը ըստ արժանվույն գնահատել է Գ.Սրբվանձտյանցի վաստակը, նրան համարել հայ բանահյուսության մեծ երախտավոր, մեր ժողովրդի հոգեմտավոր ժառանգության «շնչաւոր հանրագիտարան», հայ բանահավաքչության ռահվիրա՝ ուղի հարթող առաջամարտիկ: Նշվել է, որ նա հայ ժողովրդական գրականությանը, ազգագրությանը և բանասիրությանը մեծ և անփոխարինելի նպաստ է բերել: Կատարված աշխատանքը մեծապես գնահատվում է նաև իր նպատակով, և տեղին է մեջբերել բանագետի խոսքերը. «...գրածներուս նպատակը ազգայնոց յառաջադիմութիւն

---

* Ներկայացվել է 06.08.2021, գրախոսվել՝ 02.09.2021:

և իրենց օգտակարութիւնը ցոյց տալ է միայն. Հայը Հայուն ծանօթացնել, Հայը Հայուն սիրել տալ է բոլորովին իմ փափաքս և ջանքս»¹:

Սրվանձոյանցի լեզվագիտական ըմբռումների շուրջ

Հարկ է նշել, որ Գ. Սրվանձոյանցը միայն բանահավաք, բանագետ ու ազգագրագետ չէր: Ունենալով ճկուն և վերլուծական միտք՝ նա իր հավաքած նյութը ներկայացրել է խորաթափանց մեկնաբանություններով, հետաքրքրական դիտողություններով՝ հրնթացս հանդես բերելով լեզվին ու բարբառներին առնչվող մի շարք հարցերի ու իրողությունների խոր իմացություն, դրանց վերաբերյալ գիտականորեն ճիշտ պատկերացումներ: Այս առումով հատկապես հիշատակելի են մեծ բանագետի «Գրոց ու բրոց եւ Մասունցի Դաւիթ կամ Միւրի դուռ», «Մանանայ», «Համով հոտով» գրքերը²:

Սրվանձոյանցի աշխատանքներում առկա լեզվագիտական քննություններն ու վերլուծությունները ժամանակին բարձր է գնահատել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Սերովբե Տերվիշյանը՝ գրելով. «.... միայն յիշատակել կ'ուզեմ ասանկ հրատարակութեանց մեծ կարեւորութիւնն անոնց համար, որոնք արդի համեմատական լեզուաքննութեան հետամուտ են: Վասն զի ասանկ աշխատասիրութիւններով՝ մինչեւ հիմայ անծանօթ մնացած շատ գաւառական բառեր երեւան կ'ելլեն իրենց նախաւոր նշանակութիւններովը կամ հետաքրքրական զանազան ձեւերովը, որոնք լեզուագիտական շատ առեղծուածներու վրայէն ծածկութեան քողը կրնան մերկանալ Հայ լեզուն քննողին վարանեալ աչացը»³: Սրվանձոյանցը ինքն էլ ընդգծել է Հայաստանի գավառներում գործածվող հայերենի տարբեր դրսևորումները գրառելու և պահպանելու, դրանք գրագետներին ծանոթ և սիրելի դարձնելու անհրաժեշտությունը: «Իմ փափագս եղած է որ բանասերք ուշադրութիւն

¹ Գ. Սրվանձոյանց, *Թորոս աղբար Հայաստանի ճամբորդ, մասն առաջին*, Կ. Պօլիս, 1879, էջ ԺԱ.:

² Գ. Սրվանձոյանց, *Երկեր*, հ. 1, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1978:

³ Գ. Սրվանձոյանց, *Համով հոտով, Ա. հատոր*, Փարիզ, 1949, էջ 36:

դարձունեն Հայաստանի մէջ բնակած Հայոց ժողովրդական լեզուաց, և այն լեզուներով հրատարակեն վէպեր, տրամախօսութիւններ և այլն. և այսպէսով սիրելի և ծանօթ կացուցանեն զանոնք գրագիտաց, որպէս զի նոցա ձեռքով հետզհետէ ի կանոնաւոր գործածութիւն վերածին այն լեզուները. և ժամանակին մաշող ժանիքէն զերծանին ազգային դարաւոր բանից և աւանդից յիշատակները, որոց արժէքը՝ կորսուելէն յետոյ կ'զգանք, զանոնք աւաղելու համար միայն», - գրում է բանագետը իր նշանավոր «Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ» գրքում⁴: Այսպէս Սրվանձտյանը իր լայնախոհությամբ ու լեզվի վերաբերյալ ունեցած ճիշտ պատկերացումներով մերժում է այն տեսակետը, թէ բարբառները մերժելի, ցածրակարգ և աղավաղված լեզվական իրողություններ են: Նա առիթը բաց չի թողնում՝ իր հիացմունքը հայերենի այս կամ այն բարբառային դրսևորման նկատմամբ հայտնելու: Օրինակ, տիգրանակերտցիների կամ վանեցիների լեզվով գրության խորթությունը նշելով՝ շարունակում է. «... բայց ընդհակառակն՝ ո՞րքան նուրբ և քաղցր է, երբ իրենք կը խոսին կամ կը վիպեն»⁵:

Ուշագրավ են լեզվի էության ու դերի մասին Սրվանձտյանցի դիտարկումները, ժողովրդական բառ ու բանի և լեզվամտածողության կապի գիտակցումը, ժողովրդի կյանքի, պատմության ու լեզվի ամբողջականության ընկալումը, որոնք բանագետի աշխատանքի համար գիտականորեն ճշգրիտ ու հաստատուն հիմք են դարձել: Մայրենի լեզվի էության խորը և ճշմարտացի այսպիսի ընկալում ունի մեծ հայրենասերը. «Բայց մեր երկրի հողն ու ջուրը, օդն ու եթերքը օծուած են հրեղէն լեզուով, հրեղէն հոգւով, որք ոչ միայն վերաստեղծեր են զՀայեր, այլ և վերապատմեր են հետագայից՝ Հայաստանի նահապետաց, դիւցազանց, թագաւորաց և առաքիներաց անուններ ու գործերը»⁶: Ժողովրդական լեզուն բանավոր կերպով, առանձին պատառիկներով պահպանել է ամենավաղ շրջաններից

⁴ Գ. Սրուանձտեանց, *Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, Կ.Պոլիս, 1874, էջ 192:

⁵ Գ. Սրվանձտյանց, *Երկեր*, հ. 1, էջ 564:

⁶ Գ. Սրուանձտեանց, *Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, էջ 4:

եկող հիշողություններ. «Հմուտ ընթերցողն պիտի նկատէ իմ գրած տեսութեանց և յառաջ բերած ժողովրդական խօսքերուն մէջ այնպիսի կտորներ, որ ինչպէս անգիր պահուած է Հայաստանի բնակչաց բերանը, նոյնպէս և անոնց հետքը մեր ազգային հինգերորդ դարէն՝ ընտիր մատենագրաց մէջ ևս յիշուած է, որով կը հասկցուի թէ անոնցմէ մաս մը որքան հին և վաղեմի բաներ են եղեր»⁷: Հստակորեն երևում է լեզվի և ժողովրդի պատմության կապի գիտակցումը: «Իրաւ է,- գրում է բանագետը,- դարեր և դէպքեր փոփոխութեանց ազդեցութիւն կը գործեն ինչպէս ժողովրդեան կենաց և բարուց վրայ, նոյնպէս և լեզուին վրայ, բայց շատ պարզ կ'երևի թէ հայ ժողովրդեան այն մասը՝ որ անփոփոխ մնացեր է իր դրից մէջ, կրելով և տոկալով ամեն արկածները, Հայ անունը և Հայաստանը չթողլով, պահած է նա և իր նախնական աւանդութիւնք մինչև յաւուրց հեթանոսութեանց անտի, պահած է նաև անշուշտ Հայ լեզուն ի դարուց նախնեաց»⁸: Սրվանձտյանցը անհրաժեշտ է համարում գրի առնել կամ նկարագրել տնական, գեղջկական, քաղաքական և կրոնական արարողությունները, առածները, երդումները, անեծքները, օրհնանքները, երգերը, պարերը, մանուկների խաղերը, որովհետև դրանք առ հասարակ կյանքի և լեզվի պատմությունն են կազմում⁹: Իր ըմբռնումներին համաձայն էլ բանահավաքը կատարել է նյութի ընտրություն. «... ես ընտրեցի անոնք, որոց պարունակությանց մէջ ճարտար գյուտեր կամ հին մտքեր կան, անոնք, որ սիրուն նկարագրություններ, սուր առածներ և ասացվածքներ ունին, անոնք, որ կյանքի նկարագիր և փորձ ու խրատ ունին, անոնք, որ գավառի լեզվին ու ոճույն բացատրություն մը կը համարվին»¹⁰:

Պակաս արժեքավոր չեն առանձին լեզվագիտական հարցերի շուրջ դիտարկումները: Օրինակ, խոսելով ձայնարկությունների ու բնաձայնությունների մասին՝ Սրվանձտյանցը նկատում է, որ դր-

⁷ Գ. Սրուանձտեանց, *Մանանայ*, Կ.Պօլիս, 1876, էջ 7:

⁸ Նշվ. աշխ., էջ 142:

⁹ Տե՛ս Գ. Սրուանձտեանց, *Գրոց ու բրոց ևւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, էջ 119:

¹⁰ Գ. Սրուանձտեանց, *Երկեր*, հ. 1, էջ 497:

րանք ընդհանրություններ ունեն տարբեր լեզուներում, «...ընդհանրապես կիրք հայտնող բառեր ազգային չեն կարող լինել, այլ մարդկային են. թեպետ և բառից կարգ չեն դասեր քերթողք ձայնարկությունները, բայց քանի որ գաղափար մը կը յայտնեն, իսկապես բառ են. միայն թե՛ ի գանազան ազգս, մինչև իսկ ի գանազան անհատս, տարբեր ձևով կ'արտասանին»¹¹:

Մայրենի լեզվի դերն ու արժեքը խորապես գիտակցող մտավորականին խորապես մտահոգել է հայոց լեզվի վիճակը: Նա ցավով է նշել, որ օտար լեզուների ուսուցումը ստվերել է մայրենի լեզուն, երիտասարդները վարժ խոսում են օտար լեզվով, բայց դժվարանում են մայրենի լեզվով խոսել և նաև մեղադրում են, թե հայերենը պակասավոր է: «Այո՛,- նկատում է Սրվանձտյանցը,- եվրոպականը առաջ գնացած է, բայց մեր սեփականը չպետք է թաղենք»¹²:

Սրվանձտյանցի դիտարկումները բարբառային հայերենի վերաբերյալ

Ժամանակի համար խոշոր առաջընթաց պետք է համարել բարբառների էության, դրանց առաջացման և գործածության խընդիրների՝ Սրվանձտյանցի բերած ըմբռնումը: Նա իրավացիորեն նկատել է, որ հայ ժողովուրդը ավելի հին է, քան գրաբարը, ուրեմն ժողովրդական լեզուն նախորդել է գրաբարին¹³: Ճշմարտացի այս փաստարկումից գիտնականը բխեցնում է, մեր կարծիքով, առանձնահատուկ հետաքրքրություն ներկայացնող տրամաբանական եզրահանգումներ սեպագիր արձանագրությունների ընթերցանության և լեզվական բնութագրման վերաբերյալ: Նա ճիշտ չի համարում այն, որ Հայաստանի սեպագրերը կարդալիս փորձում են դրանք համեմատել գրաբարի և Պոլսի աշխարհաբար լեզվի հետ և այդպիսով մեկնաբանել, մինչդեռ գրաբարը այնքան հեռու պիտի լինի սեպագրերից, որքան արդի Պոլսի լեզուն և բարբառները՝ գրա-

¹¹ Գ. Սրվանձտեանց, *Մանանայ*, էջ 404:

¹² Տե՛ս Գ. Սրվանձտեանց, *Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, էջ 17-18:

¹³ Գ. Սրվանձտեանց, *Մանանայ*, էջ 142:

բարից¹⁴: Հետևում է խորաթափանց այն դիտարկումը, որ Հայաստանի յուրաքանչյուր գավառ խոսքի յուրահատուկ ոճ ու բառերի արտասանության առանձին եղանակ ունի, ինչպես որ տարբեր են իր կյանքի «հանգամանքն ու պարագայքը», հետևաբար «ո՛ր գաւառի բնեռագիր պէտք լինի կարդալ, անշուշտ նոյն գաւառի քաղաքաց, գիւղորէից, աւերակաց, գետոց, լեռանց, մարդոց, գտնուած անասնոց անունները և բնակչաց լեզուն գիտնալու է գիտնական ընթերցողն. և, թէ կարելի է, մինչև անգամ ժողովրդեան բերան եղած աւանդութիւնք և առասպելներն ալ լսած լինելու է»¹⁵:

Մինչ հետագա տասնամյակներում (և նույնիսկ մինչև օրս) լեզվաբանները տարբեր վարկածներ են առաջ քաշում հայ բարբառների առաջացման վերաբերյալ¹⁶, Սրվանձտյանցը պարզ օրինակներով բացատրում է լեզվի տարբերակային գործառության, այսինքրն՝ բարբառների առաջացման և գոյության բնական պատճառները՝ իհարկե առանց լեզվաբանական ձևակերպումների և սահմանումների: Սրվանձտյանցի հետևյալ մտքերից կարելի է բխեցնել նրա այն ըմբռնումը, որ բարբառների գոյությունը բնական իրողություն է և պայմանավորված է մարդկանց տարբեր խմբերի բնակչության վայրի, կենցաղավարության տարբերություններով, պատմական զարգացման հանգամանքներով. «... բնական էր՝ որ գնալով ամեն ոք ըստ կամս սրտից իւրեանց ի զանազան վայրս և գաւառս, վիճակելով տարբեր կենցաղավարութեան, և, որովհետև, ընտանեկան և երկրագործական պարզ կեանքի սահմանը փոխեցին բռնաւորութեանց, իշխանութեանց, հարկ եղաւ պերճանքներ աւելնալ,

¹⁴ Նշվ. աշխ., էջ 141:

¹⁵ Նշվ. աշխ., էջ 142:

¹⁶ Հ. Աճառյանը համարում է, որ բարբառներն առաջացել են գրաբարից շատ ավելի ուշ (տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս 2, Ե., 1951, էջ 384), Բ. Աղայանը գտնում է, որ նախապես եղել են հին բարբառներ, որոնց հաջորդել է գրաբարը, իսկ գրաբարին հաջորդել են նոր բարբառներ, Ա. Ղարիբյանը և այլք կարծում են, որ բարբառներն առաջացել են ցեղերի միավորման ու բաժանման, ֆեոդալական մասնատվածության հետևանքով (տե՛ս **Ա. Ղարիբյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 64-65. **Ա. Գրիգորյան**, *Հայ բարբառագիտության դասընթաց*, Ե., 1957, էջ 56-57):

պէտքերը շատնալ, գլխաւորաբար շինութեանց, վայելչութեանց, և սպանութեանց պէտքեր, ուստի լեզուի սահմանն ևս փոխուեցաւ, և ըստ հանգամանաց մարդկանց՝ ընդարձակեցաւ»¹⁷: Լեզվի տարբերակվածության նույն հիմքերը բանագետը տեսնում է նաև իր ապրած օրերում՝ մատնանշելով լեզվական տարբերություններ ըստ կյանքի տարբեր բնագավառների. «Նախորդդ մը կամ խաշնարած մը ո՛րքան գաղափարի ծանօթութիւն ունի, ի՛նչ տեսած կամ լսած է, անոնց վերաբերեալ բառերը միայն գիտէ: .... Լեզուի մը բառերը ուրեմն տեղեաց և կենցաղավարութեանց համեմատ շատ կամ քիչ են: Գեղացիներն ալ անթուելի բուսոց տեսակներ և անունները գիտեն, որոց վրայ երբէք գաղափար չունին պանքեռն կամ սեղանաւորն: Բժիշկն իրեն բառերն ու բառարանն ունի. աստղագէտն իրեն, դերձակն իրեն, մեքենագործն իրեն»¹⁸: Հիշատակում է նաև լեզվական տարբերություններ ըստ բնակության վայրերի. «Կան այնպիսի իրեր, որք Վասպուրականի մէջ ուրիշ բառով կը կոչուին, Տարօնոյ մէջ ուրիշ, Կարնոյ մէջ ուրիշ, թերեւս ուրիշ տեղեր ալ բոլորովին ուրիշ. գորօրինակ. Կարնեցոց և Բասենցոց անուանած *գուլպան*, Մշեցին կ'անուանէ *բուջ*, Վանեցին *թաթ*. ձեռնոցը՝ Մշեցին կը կոչէ *թաթնոց*, Վանեցին *թաթպան*: *Առջկան*, Վասպուրականցոց բառով այն գործիքն է, որով բուրդ, բամպակ, ապրշում կը մանեն ոտքի վրայ, ... այս բառը Մշեցիք կը կոչեն *քարման*»¹⁹:

Լեզվի բարբառային տարբերակվածությունը իր արտահայտությունն է ստանում նաև բանավոր զրույցներ հորինող վիպասանի խոսքում, որը նա կազմում է իր բնական տեղի սովորության, կլիմայի, իր շուրջ եղած կենդանիների և վայրերի անվամբ, նմանությամբ, նկարագրով: «Ծով չունեցող գաւառի մը վիպասանը ծովու վրայ գաղափար չունենալով, երբէք զայն չգործածեր իր ասից մէջը», - հավելում է Սրվանձոյանցը²⁰:

¹⁷ Գ. Սրուանձտեանց, նշվ. աշխ., էջ 401-402:

¹⁸ Նշվ. աշխ., էջ 402-403:

¹⁹ Գ. Սրուանձտեանց, *Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, էջ 29-30:

²⁰ Գ. Սրուանձտեանց, *Մանանայ*, էջ 148:

Գ. Սրվանձտյանցը բազմիցս խոսել է բարբառային բառապաշարի հարստության մասին, անհնարին համարել, որ մեկը կարող լինի Հայաստանի բոլոր գավառների բնակիչների գործածած բառերը հավաքել: Ուստի նոր բառեր կազմելուց բացի անհրաժեշտ է օգտագործել ժողովրդի ստեղծած ավելի բնական բառերը²¹: Իր տարբեր գրքերում Սրվանձտյանցը, ըստ իրականության զանազան ոլորտների, բերում է նման բառերի բազում օրինակներ, տալիս է բացատրություններ, անում մեկնաբանություններ, երբեմն էլ՝ ներկայացնում ստուգաբանություններ: Նկատում է, օրինակ, որ «Գիւղացիի տունն իւր միջի կահ կարասեաց և շէնքի ձեւին, ամեն մէկ կտորին ու տեսակին զատ անուն կու տայ, թէպէտ ամենն ալ պարզ հողէ ու փայտէ շինուած են»²² և անհրաժեշտ բացատրություններով ներկայացնում է այդ ոլորտի բառեր՝ կուռիկ /բաժակ/, ակ /թոնրի/, պուտուկ, ճլոր /պուտուկ, կճուճ/, խաչերկաթ, անթրոց /թոնրի կրակը խառնելու ձող/, շիշ, գերանդի, մանգաղ, կարաս, ամբրոց, տուճիկ /գինու փոքր կարաս/, կթոց, բդիկ /պուլիկ/, քասայ, եղահալ, գրտնակ, սեղանտախտակ, մագրակայ /ռաֆադա/, փարատիկ, դրմփիկ: Բերենք նաև ուտելի բանջարների բարբառային անվանումներ՝ կոփու ճակտիկ, պառփու մեզար, աղջկուտակ, գառուդմակ, մատուկ, աւելուկ, փշփշուկ, ճնճղկու պաշար, խինձ, թանի բանջար, եղինձ և այլն: Առանձնապես հետաքրքրական են բարբառային բազմաթիվ բառեր ու տեղանուններ, որ բերվել ու մեկնաբանվել են «Մանանայ» գրքում: Այսպես, Վանի բարբառում գործածվող բառերից են՝ *փօղնիզլօխ* /հրապարակ նշանակությամբ, բաղադրիչները՝ փողան՝ փողոց և գլօխ/, *մեռլի արև* /վերջալույս/, *նոնաթոռիկ* /ոտքի վրա թռչկոտող/, *քեռմամէ* /մայրական կողմի տատ/, *տուածուրիկ* /Աստծու կողմից տրված/, *Տէգէլք* /ասվում է *Տէգէլք գնալ* կապակցության մեջ, որ նշանակում է՝ հոգով լինել երկնքում, տեսնել զանազան տեսիլքներ, բայց մարմնով անշունչ լինել/ և այլն: «Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ» գրքում բերվում են ժո-

²¹ Նշվ. աշխ., էջ 404-405:

²² Գ. Սրվանձտեանց, *Գրոց ու բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի դուռ*, էջ 25:

ղովրդական ստուգաբանությունների օրինակներ: Այսպես, Գայլ գետը իր անունն ստացել է ջուր խմող կենդանիներին քաշելու և խեղդելու համար²³, Վանի մեջ մի թաղ կա, որ կոչվում է Հայկավանք, որովհետև Հայկը իջևանել է այնտեղ, իսկ Հայկավանքից էլ քաղաքը կոչվել է Վան²⁴, Արտամետում կա Ծամքար անունով հսկա ապառաժ, որը Շամիրամը կապել է իր ծամերին ու նետել²⁵ և այլն: Մեր որոշ բարբառներում /Խոյ-Մարաղայի, Բայազետի/ անեծքների մեջ գործածվում է *ախրըր գաման* արտահայտությունը, ինչպես՝ «ախրըր գամանին էթաս», ընդ որում՝ բարբառակիրները գիտեն միայն, որ կապակցությունն ունի խիստ բացասական իմաստ: Այդ արտահայտության բացատրությունը գտնում ենք «Գրոց և բրոց» գրքում. ըստ բնակիչների՝ «Խնուսայ դաշտն է այն երկիրը, զոր վարեր ու ցաներ է Ադամ: ... Կայենի շինած քաղաքը այս սարի ստորոտն է եղեր, ուր է այժմ Քաղքիկ գեղը: Քաղքիկայ մօտն է այն կլորածև բայց ամենապարարտ և վայելչադիր փոքրիկ հովիտը, Ախրըր զիման – յաւերժադալար- անունով, ուր սպաննուած է եղեր Աբելը»²⁶: Բազմաթիվ են Սրվանձտյանցի բերած այս կարգի բառերն ու արտահայտությունները, բայց նա իրավացիորեն նշում է, որ «Հարկ է նաև խոստովանել թէ անհուն բառեր կը մնան տակաւին գաւառական, զորս հետագօտել և ձեռք բերել պէտք է»²⁷:

Բանագետը խոսել է նաև բարբառային հայերենի հնչյունաքերականական մի շարք առանձնահատկությունների մասին, կատարել առանձին բարբառների վերաբերյալ ուշագրավ դիտարկումներ: Ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքին, որ հարևան բարբառները կարող են փոխադարձ ազդեցություններ ունենալ և նմանվել իրար:

Շատ կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Սրվանձտյանցը, որքան հնարավոր է, բարբառային խոսքին հարազատ է մնացել թե՛

---

²³ Նշվ. աշխ., էջ 112:

²⁴ Նշվ. աշխ., էջ 115:

²⁵ Նշվ. աշխ., էջ 107:

²⁶ Նշվ. աշխ., էջ 75:

²⁷ Գ. Սրուանձտեանց, *Մանանայ*, էջ 407:

Էպոսի պատումը, թե՛ հեքիաթներ ու ժողովրդական այլ բառ ու բան գրառելիս: Այդ գրառումները, բարբառային բառերի բառարանների հետ միասին, կարևոր նյութ են նաև բարբառների բառապաշարը, հնչյունաքերականական հատկանիշները և դրանց պատմական զարգացումը դիտարկելու առումով: Ժամանակին հայկական էպոսի՝ Սրվանձտյանցի գրի առած պատումը իր մատենաշարում հրապարակել է Քերովբե Պատկանյանը՝ Մշո բարբառի համառոտ քերականական ծանոթություններով և բառարանով²⁸: Սրվանձտյանցի հրապարակած նյութերը վստահելի աղբյուր են դարձել տարբեր բարբառները ուսումնասիրողների համար²⁹:

Եզրակացություն

Ասվածը թույլ է տալիս փաստել, որ Գ.Սրվանձտյանցը հայ իրականության մեջ բարբառային լեզվի առաջին արժևորողներից ու ուսումնասիրողներից էր, որի մի շարք դիտարկումներ այսօր էլ արդիական են և ուսանելի:

Katvalyan Viktor.- G. Srvandztyants and the Dialectal Armenian Language. - Commenting on the materials collected by himself, G. Srvandztyants showed deep knowledge of a number of issues and realities associated with language and dialects, as well as scientifically correct ideas about them. He stressed the need to record and preserve the various manifestations of the Armenian language used in the provinces of Armenia. Srvandztyants' understanding of the essence of dialects, their origin and problems of use should be considered a great progress for that time. He rightly noted that the Armenian people, and therefore the language of the people, are older than the grabar. Centuries and events have influenced both the life and customs of people and the language. It is noteworthy that each province of Armenia has a unique style of speech and a different way of pronouncing words, and it is no coincidence that the same subject has different names in different

---

²⁸ Տե՛ս Կ. Պատկանյան, *Материалы для изучения армянских наречий*, вып. 2, СПб, 1875, с. 1-27.

²⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Քննություն Վանի բարբառի*, Ե., 1952, էջ 10. Ս. Բաղդասարյան-Թափալցյան, *Մշո բարբառը*, Ե., 1958, էջ 8:

places. Srvandztyants considered it necessary to write down or describe everyday, rural, religious rituals, proverbs, oaths, curses, blessings, songs, dances, children's games, because they are the history of life and the language in general. He emphasized the richness of dialectal vocabulary, called for the use of natural words created by the people, in addition to composing new words. He also mentioned a number of phonetic and grammatical features of the dialectal Armenian language, made remarkable observations on some dialects. Srvandztyants, as far as possible, remained faithful to dialectal speech when writing the epos, fairy tales and other folk tales. These records, together with dictionaries of dialectal words, are important material for studying the vocabulary of dialects, phonetic and grammatical features and their historical development.

Keywords: folklorist, dialect, ancient Armenian language, cuneiform, province, vocabulary, etymology.

Katvalyan Viktor - Doctor of Philology, Institute of Language after H. Acharyan of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Advanced Researcher. viktorkatvalyan@mail.ru

Катвалян Виктор- Г. Срвандзтянц и диалектный армянский язык.
- Комментируя собранные материалы, Г. Срвандзтянц проявил глубокие знания по ряду вопросов и реалий, связанных с языком и диалектами, а также научно правильные представления о них. Он подчеркнул необходимость записывания и сохранения различных проявлений армянского языка, используемых в провинциях Армении. Понимание Срвандзтянцем сути диалектов, их происхождения и проблем употребления следует считать большим прогрессом для того времени. Он справедливо заметил, что армянский народ, а значит, и язык народа, древнее грабара. Столетия и события повлияли как на жизнь и нравы людей, так и на язык. Примечательно, что каждая провинция Армении имеет уникальный стиль речи и разный способ произношения слов, и не случайно один и тот же предмет имеет разные названия в разных местах. Срвандзтянц считал необходимым записывать или описывать бытовые, сельские, религиозные обряды, пословицы, клятвы, проклятия, благословения, песни, танцы, детские игры, потому что они - история жизни и языка в целом. Он подчеркнул богатство диалектной лек-

сики, призвал использовать естественные слова, созданные народом, в дополнение к составлению новых слов. Он также упомянул ряд фонетических и грамматических особенностей диалектного армянского языка, сделал примечательные наблюдения по некоторым диалектам. Срвандзтянц, насколько это было возможно, оставался верным к диалектной речи при написании эпоса, сказок и других народных сказаний. Эти записи вместе со словарями диалектных слов являются важным материалом для изучения словарного запаса диалектов, фонетических и грамматических особенностей и их исторического развития.

Ключевые слова: фольклорист, диалект, древнеармянский язык, клинопись, провинция, лексика, этимология.

Катвалян Виктор - доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА.

viktorkatvalyan@mail.ru

**ՆՈՒՑՆԱՆԻՇՆԵՐԻ՝ XVIII Դ. ԱՎԱՆԴՎԱԾ ՁԵՌԱԳԻՐ ԲԱՌԱ-
ՐԱՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ***

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-55

Հովհաննիսյան Նազիկ
բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ,
ավագ գիտաշխատող. instlingv@sci.am

Բանալի բառեր. բառաշարք, ձևաբանական և բառակազմա-
կան առանձնահատկություններ, հարադրական կազմություն, հե-
նաբառ, բառերի այբբենական դասավորություն:

Ներածություն

Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրացուցակնե-
րը¹ վկայում են XVIII դ. ավանդված՝ նույնանիշների ձեռագիր բա-
ռարաններ (այսուհետև՝ ՁԲ) ամփոփող հինգ ձեռագրեր (տե՛ս Մա-
տենադարանի հետևյալ ձեռագրերը (այսուհետև՝ ՄՄՁ) 566*, 775,
873, 3110, 6762)):

Ըստ Մատենադարանի ձեռագրացուցակների՝ ՁԲ-ները հե-
տևյալ խորագրերով են՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից ըստ դա-
սաւորութեանց մերոց տառիս» (ՄՄՁ 566 (I), 234բ-279ա), «Հաւա-
քումն բառից որք նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւորք են. Մատ-
թեոսի վ. Բառգիրք հոմանիշ բառից» (ՄՄՁ 3110, 75ա-112ա), «Բառք
նոյնանշանք՝ ժողովեալք ըստ այբուբենից, ի մխիթարեան Մատթեո-
սի գերերջանիկ վարդապետէ» (ՄՄՁ 873 և 775, համապատասխա-
նաբար՝ 185ա-220բ և 53ա-80ա): Նշվածներին հարկ է հավելել նաև

* Ներկայացվել է 15.09.2021, գրախոսվել՝ 29.10.2021:

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հհ. Ա-Բ, Ե., 1965-
1970:

* ՄՄՁ 566-ում առկա է 2 բառարան՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից ըստ դա-
սաւորութեանց մերոց տառիս» (էջ 234բ-279 ա) և «Հանդէս բանաստեղծաց փաղա-
նունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ» (էջ 278բ -300 ա), ուստի
1-ինը այսուհետև կնշվի ՄՄՁ 566 (I), 2-րդը՝ ՄՄՁ 566 (II):

ՄՄՁ 6762 ձեռագրի անխորագիր բառարանը (101ա-130բ)², քանի որ ձեռագրերի համեմատությունից պարզվում է, որ վերջինս և ՄՄՁ 566 (I)-ինը, որոշ տարբերություններով հանդերձ, նույնն են³:

XII դ. ավանդված «Հանդէս բանաստեղծաց փաղանունաբար ստորոգիլ նորավարժիցն սակս բառ է գեղջուկ» խորագրով ՁԲ-ներին առնչված հետազոտողների հավաստմամբ՝ թեև այդ ՁԲ-ները թվագրվում են որոշակի դարերով, սակայն հավանական է՝ վերաբերում են ավելի վաղ շրջանի⁴: Հետևաբար ենթադրելի է, որ XVIII դ. ավանդված՝ նույնանիշների ՁԲ-ները նույնպես կարող են վերաբերել «ավելի վաղ շրջանի», ասել է՝ մինչ բնագրային օրինակներով համալրված՝ գրաբարի բառարանները կազմելը և հրատարակելը⁵ կամ, թերևս, դրանց զուգահեռ⁶:

Կարելի է հավանական համարել նաև, որ *նույնանշան* եզրը տարբերակվում է հենց XVIII դ.՝ ճշտելով՝ «նոյնանշան բառ»-ն առաջինը կիրառել է Մխ. Սեբաստացին՝ ոչ միայն *փաղանունը* բացատրելիս նշելով՝ «...ըստ քերականաց փաղանուն կոչին փաղանշան անուանք, այսինքն այնոքիկ, որք զանազան ձայնիս զնոյն նըշանակեն, յորմէ և կոչին նոյնանշանք...»⁷, այլև «յաշխարհաբառէ ի

² Այս ձեռագրահամարը հուշել է ակադեմիկոս Գևորգ Ջահուկյանը:

³ Այսուհետև ձեռագրահամարը և էջերը տրվում են շարադրանքում՝ փակագծերի մեջ: Պահպանվում է ձեռագիր բառարանների ուղղագրությունը:

⁴ Գ. Գասպարյան, *Հայ բառարանագրության պատմություն*, Ե., 1968, էջ 34:

⁵ Նոր հայկազյան բառգրքում բառահոդվածին երբեմն հավելվում է «... Ի Հին բռ. Ի կարգի փաղանունաց դնին...» նշումը (տե՛ս, օրինակ, *Դալասյր, Ձեռնածու, Մաւառնաձայն, Սօսիւն, Վառնիկ, Փեշաւոր* բառահոդվածները. համապատասխանաբար՝ *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, Երկասիրութիւն երից վարդապետաց Հ. Գաբրիէլի Աւետիքյան, Հ. Խաչատրոյ Միւրմէլեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան (այսուհետև՝ ՆՀԲ), Վենետիկ, հ. I, 1836, էջ 591, հ. II, 1837, էջք 152, 702, 769, 785, 939), որն էլ վրկայում է՝ Մխիթարյան միաբանները ծանոթ են եղել այս ՁԲ-ներին:

⁶ Թեև ՄՄՁ 3110-ում առկա բառարանի խորագրում նշվում է՝ «...Մատթէոսի վ. Բառգիրք հոմանիշ բառից», իսկ ՄՄՁ 873-ի և 775-ի խորագրերում՝ հիշատակվում է՝ «...ի մխիթարեան Մատթէոսի գերերջանիկ վարդապետէ», սակայն ՄՄՁ 6762-ում և ՄՄՁ 566 (I)-ում առկա առավել ծավալուն և ընդգրկուն բառարանների խորագրերում անուն չի հիշատակվում:

⁷ Բառգիրք հայկազեան լեզուի բաժանեալ յերկուս հատորս արարեալ ի Մխիթարայ վարդապետէ սեբաստացոյ, Վենետիկ, 1749, էջ 1163 ((1230). փակագծերում նշվում է բառարանի՝ PDF ձևաչափով տարբերակի էջը):

գրաբառն նոյնանշան բառից յարադրութեամբ» բառգրքի խորագրում (այն հրատարակվել է Մխ. Սեբաստացու մահվանից հետո՝ 1769 թ.), թեև ըստ «Լեզվաբանական բառարան»-ի՝ «նույնանշան բառեր» «տերմինի առաջին անգամ (կամ համեմատաբար վաղ) գործածողը» Գ. Ավետիքյանն է (1750-1827թթ.)⁸: ՄՄՁ 3110-ի բառարանի՝ «Հաւաքումն բառից որք նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւորք են. Մատթէոսի վ. Բառգիրք հոմանիշ բառից» խորագիրն էլ (ընդգծ.՝ Ն. Հ.) հուշում է, որ XVIII դ. արդեն գործածվում է արդի հայերենում կիրառվող *հոմանիշ* եզրը:

Ձեռագիր բառարանների տեսակները և կազմությունը

Նույնանիշների ՁԲ-ները բառերի կոպիտ այբբենական դասավորությամբ են. ՄՄՁ 566(I), 3110, 6762-ը սկսվում են *Ազանիլ*, ՄՄՁ 775, 873-ը՝ *Ազահ*, և ավարտվում համապատասխանաբար *Օրհորդ*, *Օրհնել* հենաբառերով⁹ նույնանիշների բառաշարքերով¹⁰:

«Նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւոր» բառեր ընդգրկող ՁԲ-ներում առկա են, թեև սակավաթիվ, նախորդ դարերից ավանդված՝ հոմանիշների բառաշարքերի կազմությամբ շարքեր, և բառերի կոպիտ այբբենական դասավորությամբ բառարանների համեմատությամբ¹¹՝ սրանց մեջ կան ոչ միայն նոր ՆԲՇ-ներ (հաստատվում են նաև ՆԲՇ-ների քանակով (ՄՄՁ 566 (I)՝ 605, ՄՄՁ 775՝ 623, ՄՄՁ 873՝ 630, ՄՄՁ 3110՝ 606, ՄՄՁ 6762՝ 624)), այլև բառաշարքերը հիմնականում ունեն նոր հենաբառեր. այսպես՝ *Թուրմ*-ի փոխարեն *Խո-*

⁸ Հ. Պետրոսյան, Մ. Գալստյան, Թ. Ղարազոյւյան, *Լեզվաբանական բառարան*, Ե., 1975, էջ VI, 239:

⁹ Ընդունված եզրերից պայմանականորեն օգտագործվում է հենաբառը:

¹⁰ Հ. Ամալյանը, «Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ՁԲ-ները քննելիս, նշում է, որ «... հին բառարանում, հոմանիշներն իսկական շարք չեն կազմում, ... հիշյալ բառարանի բառախմբերում կան բազմաթիվ բառեր, որոնք հոմանիշ չեն հիմնաբառին», և դա է իր՝ «հոմանիշային խումբ տերմինը» գործածելու պատճառը (Հ. Ամալյան, *Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը*, Ե., 2007, էջ 65): Ընդունելով Հ. Ամալյանի դիտարկումը՝ պայմանականորեն կիրառվում է նույնանիշների բառաշարք (այսուհետև՝ ՆԲՇ) ձևակերպումը:

¹¹ Տե՛ս Ն. Յովհաննիսեան, *Հոմանիշների ձեռագիր բառարանների տեսակներն ու կազմութիւնը*, Հանդէս ամսօրեայ, թիւ 1-12, 2005, էջ 133-146:

նաւ-ն է, *Զանխուլ-ի՝ Ծածուկ-ը, Շամբուշ -ի՝ Յիմար-ը, Յախուռնախու-ի՝ Շատախու-ը, Սպանդ-ի՝ Ողջակէզ-ը, Լուտալ-ի՝ Պարսաւել-ը, Խազմ-ի՝ Պատերազմ-ը, Նուազ/դ-ի՝ Սակաւ-ը, Արքանեակ-ի՝ Ծառայ-ը, Հատու-ի՝ Կարճ-ը, Անհաս-ի՝ Հարուստ-ը, Խաւար-ի՝ Սուրժ-ը, Կապարճ-ի՝ Նետ-ը, Փանաքի-ի՝ Նուաստ-ը* և այլն¹²:

Կան տրոհված և մի քանիսով ներկայացվող ՆԲՇ-ներ. *Անջատել* հենաբառովը՝ *Բաժանել, Փորել, Քակտել, Քերել, Քերթել, Նմանութիւն-ը՝ Նման, Տիպ, Օրինակ, Հայցել-ը՝ Խնդրել* և *Քննել, Ծագ-ը՝ Վախճան, Ծայր, Երգ-ը՝ Երգել, Տաղ, Քնար, Ծիրեալ-ը՝ Նիհար* և *Հիւժեակ, Չայն-ը՝ Չայն* և *Չայնք* զանազան կենդանեաց և անկենդանեաց, *Սուրբ-ը՝ Մաքուր* և *Սուրբ*, իսկ *Տենչալ, Քարքել, Պիտալ* հենաբառերով ՆԲՇ-ների փոխարեն արձանագրվում է միայն *Յանկալ* հենաբառովը:

ՄՄՁ 6762-ում առկա է մասնակիորեն փոփոխված 20 ՆԲՇ՝ *Ասել, Բռնադատել, Գուր, Եզերք, Ջղջանալ, Լոյս, Խոնարհ, Ծամել, Համոզել, Հաշտ, Հաստատուն, Չայն, Պատել, Պատրուակել, Պարտ, Պարունակել, Սուկ, Սուրբ, Տարակուսել, Բետոր, և նախորդ դարերից ավանդված մի քանի գրչագրում վկայվող Իհլթ և Փոխել* հենաբառերով բառաշարքերը:

ՄՄՁ 3110, 6762-ի *Աղեղ, Ասպարէզ, Այց առնել, Ամաչեցուցանել, Ախքատանոց, Բանական, Բանդարկել, Բնակարանաց տեսակք, Բառնալի, Բասրիլ, Բարձր, Գայթակղել, Զարմանալի, Խղճել, Ծածկել, Ծառ, Կուռք, Կրպակ, Կոխել, Համարել, Հետիոտն, Յստակ, Նաւալար, Որայ, Վնասել, Տափարակ, Յնցել, Օգտել* հենաբառերով ՆԲՇ-ները չկան ՄՄՁ 566 (I)-ում:

ՄՄՁ 566(I), 6762-ի *Կցորդ, Կոխ, Հեր, Հուր, Յարել, Յղանալ, Մերկացուցանել, Շաղկապել, Ուրախանալ, Պատիժ, Ջորի, Մարսել,*

---

¹² Այս պարագայում, թերևս, կարելի է մասնակիորեն համաձայնել Գ. Գասպարյանի «Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ՁԲ-ներին առնչվող՝ «... բոլոր գլխաբառերը .... գրական լեզվից են...., իսկ գեղջուկ բառերը տրված են միայն հոմանիշների շարքում» դիտարկմանը (տե՛ս Գ. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 34), որքանով այն վերաբերում է քննվող ոչ բոլոր գրչագրերին:

Մերմն, Մերմանեղ, Վայրապար, Վարանեղ, Վարսաւիրեղ, Վիրապ, Վիշտ, Վիճեղ, Վատահեղ, Տաղտկանաղ, Տանջեղ, Տան մասունք, Տրնանկ, Տունկ, Տուժեղ, Յանց, Փքանաղ, Օրինակ հենաբառերով ՆԲՇ - ները չեն արձանագրվում ՄՄՁ 3110-ում:

ՄՄՁ 566 (I)-ում, 3110-ում առկա *Բշխանութիւն, Լսել* հենաբառերով ՆԲՇ-ները չկան ՄՄՁ 6762-ում:

Միայն ՄՄՁ 566(I)-ն ունի *Ստնանեղ, Օձտեղ, Օձտող, Օղերձ, Օղի, Օրիովղ, Օրիորղ*, միայն ՄՄՁ 3110-ը՝ *Երկան, Ճոխ, Ճշմարտեղ, Յու, Յուպ, Քրտնեղ*, միայն ՄՄՁ 6762-ը՝ *Յեխ* հենաբառերով ՆԲՇ-ներ:

Այսպիսով՝ XVIII դ. ավանդված՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից» խորագրով ՁԲ-ները բառերի այբբենական դասավորությամբ են, սկսվում են *Ագահ, Ագանիլ* հենաբառերով, և նոր խմբագրություններ են:

Նոյնանիշների բառաշարքերը ձեռագիր բառարաններում

XVIII դ. ավանդված՝ «նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւոր» բառեր ընդգրկող ՁԲ-ներում, ինչպես նշվել է, կան (թեև սակավաթիվ) նախորդ դարերից ավանդված՝ հոմանիշների ՁԲ-ների բառաշարքերի կազմությամբ շարքեր, որոնք ներառում են իմաստային առնչություն ունեցող, հասկացությունը համակողմանի (հնարավորինս համապարփակ) բնութագրող բառեր, կամ բառեր, որոնք, ինչպես XII դ. ավանդված «Հանդես բանաստեղծաց» խորագրով ՁԲ-ների մի քանի բառաշարքերի դեպքում հավաստում է Հ. Ամալյանը, կապված են «ընդհանուր հասկացությամբ», միավորված «ընդհանուր գաղափար»-ով¹³: Ըստ Հ. Ամալյանի՝ այդպես են ձևավորված *աստված* և *աստանա* հասկացությունները բնորոշող *Խաւար, Լոյս* և այլ հենաբառերով «հոմանիշային խմբերը»: Ուշագրավ է Հ. Ամալյանի հետևյալ դիտարկումը: *Վտանգ(ք)* հենաբառով «հոմանիշների խումբը» բնութագրելիս նա նշում է, որ բառերն առընչ-

¹³ Հ. Ամալյան, *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ* (V-XV դդ.), Ե., 1966, էջ 126-127:

վում են «գործողության և դրա հետևանքի գաղափարով», այսինքն՝ «վտանգի դեպքում զանազան ապրումներ և զգացումներ ցույց տվող բառերի իմաստային միասնությամբ»¹⁴:

Ընդունելով և հետևելով Հ. Ամալյանի դիտարկմանը՝ հարկ է այս տեսանկյունից ներկայացնել քննվող ՁԲ-ների ՆԲՇ-ները: Եվ այսպես՝ *Բաժանել. անջատել. անջրպետել. տրոհել. որոշել. մեկնել. տարորոշել. տրամատել. գատանել. ջոկել* ՆԲՇ-ում¹⁵, բացառությամբ *տարորոշել, տրամատել և ջոկել* բայերի, որոնք բառարանային տվյալներով «բաժանել, անջատել գատանել, զանազանել, տարբերել, տրոհել» իմաստներով առկա են հետհինգերորդարյա մատենագրության մեջ (հմմտ.՝ ՆՀԲ, հ. II, էջք 858, 897, 675), մյուս բայերը նշված իմաստներով հանդիպում են V դ.¹⁶: *Մեկնել, որոշել* բայերի համար Եր. Մեղրեցին նշում է «գատել, բաժանել» իմաստները¹⁷, որոնք Ստ. Մալխասյանցը պահպանում է «հին բառ կամ նշ.» նշումով¹⁸: Նույնը վերաբերում է *տրամատել*-ին. ՄՀԲԲ-ում «տրոհել, բաժանել» իմաստը «հին բառ կամ նշ.» նշումով է (հ. IV, 1944, էջ 445)¹⁹:

Համանման պատկեր է *Քակել կամ քակտել. քայքայել. քանդել. աւերել. փլուզանել. կործանել. աղարտել. հարթայատակ կամ հիմնայատակ առնել (եթէ պիտոյ իցէ դիր) դղրդել. խախտել. խարխալել*

¹⁴ Հ. Ամալյան, նշվ. աշխ., էջ 127-128:

¹⁵ Բառաշարքերը ներկայացվում են բոլոր գրչագրերի համատեղմամբ:

¹⁶ Հմմտ.՝ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԱԲ), հ. Ա, Ե., 1971, էջք 210-211, 381, հ. Գ, Ե., 1977, էջք 15, 316, 585, հ. Դ, Ե., 1979, էջ 437:

¹⁷ *Բառգիրք հայոց*, քննական բնագիրը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հ. Ամալյանի (այսուհետև՝ ԲՀ), Ե., 1975, էջք 213, 259:

¹⁸ Ստ. Մալխասեանց, *Հայերեն բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ՄՀԲԲ), հ. III, Ե., 1944, էջ 115-116:

Արդի հայերենի բառարանները *մեկնել* բայի՝ վերը նշված իմաստները չունեն, իսկ *որոշել* բայի նշված իմաստով բնագրային օրինակները քաղված են Բաժնու ստեղծագործությունից (Է. Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ԱՀԲԲ), Ե., 1976, էջ 1150: *Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան* (այսուհետև՝ ԺՀԼԲԲ), հ. IV, Ե., 1980, էջ 120). մերօրյա խոսքում չի օգտագործվում՝ «Նա որոշեց (առանձնացրեց՝ Ն. Հ.) նրանց միջից երկու աղջիկ միայն»:

¹⁹ Ըստ ԺՀԼԲԲ-ի՝ բառն արդի հայերենում չի գործածվում, իսկ ահա ԱՀԲԲ-ում առկա է «Ճեղքերից իրարից բաժանել, անջատել» բացատրությունն առանց որևէ նշումի և բնագրային օրինակի (էջ 1459):

ՆԲՇ-ում: *Քակել. քակտել. քայքայել. քանդել. ավերել. կործանել. աղարտել* բայերը վկայվում են V դ. մատենագրության մեջ «ավերել, քանդել, կործանել, քայքայել» իմաստներով (հմմտ. ՀԱԲ, հ. Ա, էջք 114-115, 359, հ. Բ, էջք 345, 649, հ. Դ, էջք 538, 550, 551): Ըստ Ռ. Ղազարյանի՝ նույն իմաստները, թեև ոչ առաջնային («քանդել, ավերել»), այլն փոխաբերական («քայքայել, ավերել, քանդել, կործանել, խախտել») ունեն *խախտել. խարխալել* բայերը²⁰: Հետևաբար միանգամայն իրավացիորեն կարելի է արձանագրել, որ որոշ բառախմբերում «...հատկապես նրանց վերջին մասերի բառերը իրար հետ են կապվում փոխաբերական իմաստով, որպես միևնույն երեվույթին, առարկային տարբեր կողմերից բնորոշող, որակող բառեր»²¹: Ռ. Ղազարյանի առանձնացրած *դղրդել*-ի «խախտել» իմաստն էլ (ԳԲ, հ.Ա, էջ 379) վերաբերում է փոխաբերորեն «հուզվել, ալեկոծվել, վրդովվել»-ին, որոնք բառարանային տվյալներով առկա են ինչպես «ուշ միջնադարի հայ բառարանագրության գլուխգործոց»-ում (ԲՀ, էջ 80), այնպես էլ արդի հայերենում (ԱՀԲԲ, էջ 303. տե՛ս նաև ՄՀԲԲ, հ. I, էջ 532):

Ընդունելով Հ. Ամալյանի վերոնշյալ դիտարկումը, այդուհանդերձ, կարելի է այն լրացնել՝ նկատելով, որ ՁԲ-ներում շարքերն առավել հաճախ ձևավորվում են հետևանքի իմաստային հիմքով՝ առեսու հիշեցնելով *եթե ...սպա*-ով, պայմանական ձևակերպմամբ, հետևանքային հարաբերությամբ կառույցներ²²: Բառաշարքերում, անշուշտ, այսպիսի հարաբերակցություն չկա, սակայն նշմարվում, գրծագրվում է, որ գործողությունը (կամ երևույթը, հատկանիշը) են-

²⁰ Ռ. Ղազարեան, *Գրաբարի բառարան* (այսուհետև՝ ԳԲ), հ. Ա, Ե., 2000, էջք 548, 561:

²¹ Հ. Ամալյան, *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ*, էջ 127:

²² Հմմտ.՝ Հ. Ամալյան, նշվ. աշխ., էջ 128:

Հարկ է նշել, որ Լ. Հովհաննիսյանը, քննելով XVII դ. փիլիսոփայական-տրամաբանական երկերի լեզուն, արձանագրում է, որ դրանց «... բնորոշ պետք է համարել նախ ... ապա կառույցների, պատճառի, հիմունքի պարագա երկրորդական նախադասություններով բարդ նախադասությունների առատությունը...»։ Լ. Հովհաննիսյան, *XVII դարի գրաբարը*.- «Լեզվի և ոճի հարցեր», VII, Խմբ.՝ Է. Աղայան, Ա. Աբրահամյան, Ե., 1983, էջ 135:

թաղրում, հանգեցնում է, կամ էլ դրան հետևում է (գուցե նաև անվերապահորեն) մյուսը (կարելի է հավանական համարել, որ թերևս հենց այս օրինաչափությամբ էլ հետագայում առանձնացվել են հատկանիշների աստիճանականությամբ կազմվող՝ հոմանիշների բառաշարքերը): Ուրեմն և կարելի է դիմել օրինակների:

Այսպես. ՄՄՁ 6762-ում՝ *Ահ. արհաւիր. ահաբեկութիւն. երկիւղ. զարհուրանք. սարսուռ. տողումն. սարսափումն. սոսկումն* ՆԲՇ-ում, «նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւոր» բառերին հաջորդում է *կասկած*-ը (101ա). երկյուղը, վախը, սարսափը, թերևս, կասկած են ծնում: *Ծուլանալ. պղերգանալ. հեղգալ. դանդաղել. դանդաղել. վեհերոտ լինել. գաղջանալ. ցրտանալ. թմբրիլ* ՆԲՇ-ում (112 ա) ծուլանալու, դանդաղելու հետևանքը երբեմն *կասկածել*-ը և *թուլանալ*-ն են: Իսկ *Ազահ. ընչասէր, արծաթասէր. ժլատ. ըռիշտ. կծծի* ՆԲՇ-ն (101ա)* եզրափակող *անողորմ* բառի դեպքում, թեև ոչ անվերապահորեն, բայց և կարելի է համաձայնել այն կարծիքին, որ ազահ, ժլատ անձնավորությունը անգութ, անխիղճ է: Այդպես նաև *Դիր. հեշտ. հանգիստ. հանդորր*** ՆԲՇ-ում (105բ) *ընդարձակ* բառի առկայությունը կարող է ընդունելի լինել հետևյալ մեկնաբանմամբ: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «հարթ տեղ» նշանակությամբ *դիր* արմատը հայերենի բարբառներում «գործածական է նաև առանձին **դուր** «հարթ, տափարակ» (միայն դաշտի համար ասուած)» ձևով²³, այսինքն՝ հարթ տեղը, տափարակը բարբառային «տափարակ, հարթ» իմաստի փոփոխությամբ ենթադրում է ընդարձակ տարածք: Նույնը վերագրելի է *անդորր*-ին. *հեշտ*-ը, *դյուրին*-ը հանգեցնում են (այս դեպքում արդեն անվերապահորեն) *հանգիստ*-ին. և դարձյալ Հ. Աճառյանի հավաստմամբ՝ *դիր* «արմատը ունինք նաև **դորր** կամ

* Հմմտ.՝ նաև *Ըռիշտ. ժլատ. կծծի. ժիշտ. անողորմ. աննուէր. անգութ* և *ժլատ. կծծի. խիստ. անագորուն. անգութ. ազահ. ընչասէր, արծաթասէր. ըռիշտ* ՆԲՇ-ները (ՄՄՁ 6762, 108ա և 109ա):

** Առկա է նաև XVIII դ. ավանդված ՄՄՁ 566 (I), 3110, 6762-ում՝ *Լայնածաւալ. տարածեալ* ՆԲՇ-ում (համապատասխանաբար՝ 247բ, 90բ և 109բ):

²³ ՀԱԲ, հ. Ա, էջ 671-672: Հմմտ. նաև՝ Հ. Աճառեան, *Հայերէն զաւառական բառարան* (այսուհետև՝ ՀԳԲ), Թիֆլիս, 1913, էջ 286: *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան* (այսուհետև՝ ՀԼԲԲ), հ. Ա, Ե., 2001, էջ 361:

դոյր ձևով, որ պահուած է միայն **անդորր, անդոյր (ընդոյր, անդոյր)**.... ոսկեդարեան բառի մէջ» (ՀԱԲ, ն. տ.):

ՄՄՁ 566 (I)-ում *Զարմանալ. հիանալ. սքանչանալ. հրաշանալ. սխրանալ. աճապանալ. ապշել. ի հիացման լինել* ՆԲՇ-ն (243 ա) ավարտվում է *յիմարանալ* բայով: Հայոց լեզվի բառարանները *զարմանալ-ը, հիանալ-ը, սքանչանալ-ը* բացատրում են նաև իբրև «ապշանալ, ապշել» (ՆՀԲ, հ. I, էջ 721, հ. I, էջք 96, 766: ՄՀԲԲ, Ե., հ. II, 1944, էջ 14. հ. III, էջ 104. հ. IV, 1945, էջ 283: ԱՀԲԲ, էջք 367, 868: ԺՀԼԲԲ, հ. IV, էջ 353)²⁴, ավելին՝ «ապուշ դառնալ՝ կտրել.... յիմարել, ապուշանալ» (ՆՀԲ, հ. I, էջ 277: ՄՀԲԲ, հ. I, էջ 209: ԱՀԲԲ, էջ 100): Այսինքն՝ կարելի է արձանագրել, որ *զարմանալ-ը, հիանալ-ը, սքանչանալ-ը* հանգեցնում են *խելքը կորցնել-ին*, որոշ չափով՝ *հիմարանալ-ին*:

XVIII դ. ավանդված այս ՁԲ-ներում, սակայն, գերակշռում են «նշանակութեամբ նոյն կամ մերձաւոր» բառերով ՆԲՇ-ները՝ *Ազի. ձեւ. տուտ. պոչ: Աղաչել. աղերսել. պաղատել. մաղթել.... ողորթել. ժտել. թախանձել: Աղքատ. տնանկ. չքաւոր. մուրացիկ կամ մուրիկ. չքուր. անհնչ. անստացուած ....: Անամօթ. անպատկառ. աներես. լիրբ. ժպիրի. յանդուզն. անպարկեշտ. անհամեստ: Հաստատուն. պինտ. անշարժ. անփոփոխ. անխախտ. կայուն. անյողողող. անսասան. անվկանդ. անաղարտելի. անկործանելի. անեղծ: Թրել. թրմել. զանգել. շաղել....: Լայնել. ընդարձակել. տարածել. մեծացուցանել. Արծարծել. ծաւալել: Ձող. ցից. բիր. մահակ. զանիչ: Տաղանդ. քանքար. մնաս և այլն:*

Քննվող ՁԲ-ներն առանձնանում են այնպիսի բառաշարքերով, որոնք ընդգրկում են հասկացությունը տեսակային տարբերակմամբ (այս պարագայում էլ հարկ է հիշեցնել, որ ժամանակակից հայերենում նույնարմատ բարդություններով կազմված հոմանիշների շարքերում չբացառվող իմաստային այլ, օրինակ՝ տեսակի և սեռի (անտառ և ծառ), ընդհանուրի և մասնավորի հարաբերություն-

²⁴ Տե՛ս նաև *Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի* (այսուհետև՝ ԱԲ), 2-րդ տպ., Վենետիկ, 1865, էջ 743:

ների (խաղ-դերախաղ) մասին է ակնարկում Ա. Սուքիասյանը)²⁵: Այսպես՝

Ականց տեսակք. յասպիս. շափիւղայ. գմրուխտ. եղնգնաքար. սարդիոն. ոսկեքար. բիրեղ. տպագիոն. քրիստպրայ. յակինթ. պը-դընձաքար. ամեթոս. սառնատեսակ. սուտակ. դահանակ (ՄՄՁ 6762, 101ա. 566(I), 235ա. 3110, 75բ. 873, 185ա. 775, 53ա):

Բնակարանաց մասունք. խուց. խուղ. սենեակ. վերնատուն. ներքնատուն. շտեմարան. մառան. վերնայարկ. դստիկոն. գաւիթ. սրահ. վերնագաւիթ. ներքնագաւիթ. վայրագաւիթ. միջնատուն (ՄՄՁ 6762, 103բ. 566(I), 238բ-239ա. 3110, 79բ. 873, 188բ. 775, 55բ):

Գողոյ տեսակք. գող. աւագակ. գովօղ մենագէն. հէն. ասպատակ կամ ասպատակիչ. էլուզակ. ական հատանօղ. (եթէ ծովու իցէ) նաւարտակ կամ աւագակ ծովու (ՄՄՁ 6762, 105ա. 566(I), 240բ. 3110, 75բ. 873, 190ա. 775, 55բ):

Սեղանոյ զանագանութիւնք. ընդունելութիւն. խրախաւութիւն խնջոյ. խրախճան. ճաշ. ընթրիս (ՄՄՁ 6762, 124ա. 566(I), 270ա. 3110, 107ա. 873, 213բ. 775, 74ա):

Քնար. ջնար. և պէսպէս տեսակք երգարանաց և նուագարանաց. ջնար. կիթառ. փանթեռն. բամբիռ. տաւիղ. տասնաղի. երգեհօն. թմբուկ. սրինգ. ծնծղայ. փող, եղեգնափող. քանոն. հասարակօրէն կոչեն գործի երգոց (ՄՄՁ 6762, 129բ. 566(I), 277բ-270ա. 3110, 111բ. 873, 220ա. 775, 79բ):

Առկա են նաև *Աստուծոյ առադրելիք, Բնակարանաց տեսակք, Բուսոյ տեղի, Զգեստք.... (մասունք անուանց)*, Զէն.... (մասնաւոր անուանք)***, *Ժամանակի անունք, Զայնք զանագան կենդանեաց, Զայնք զանագան անկենդանեաց, Զիոյ զանագան տեսակք, Զկանց տեսակք, Զար և պէսպէս տեսակք չարի, Տան մասունք շարքեր:*

---

²⁵ Ա. Սուքիասյան, *Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում*, Ե., 1971, էջ 170-172: Տե՛ս նաև՝ Ա. Սուքիասյան, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան* (այսուհետև՝ ՀԼՀԲ), Ե., 1967, էջ 5:

* ՄՄՁ 3110-ում (մասնաւոր անունք) տարբերակն է:

** ՄՄՁ 3110-ում՝ (մասնաւոր անունք) :

Բառաշարքերի ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունները²⁶

Քննելով հոմանիշության չափանիշները ժամանակակից հայերենում՝ Ա. Սուքիասյանը նշում է, որ «Ըստ հոմանիշության ձևաբանական չափանշի, հոմանիշները պետք է պատկանեն միևնույն խոսքի մասին, այսինքն՝ հոմանիշության համար որպես անհրաժեշտ նախապայման առաջ է քաշվում միևնույն խոսքի մասին պատկանելու հարցը»²⁷ միևնույն ժամանակ չբացառելով «նաև այն փաստը, երբ որոշ դեպքերում գոյականը և ածականը կամ ածականը և մակբայը միաժամանակ համապատասխանաբար հանդես են գալիս նաև որպես հոմանիշներ»։ Իբրև օրինակ բերվում են *արագ, մեղմ, մեկնիչ* բառերը²⁸։

XVIII դ. ավանդված ՁԲ-ներում առավելապես պահպանվում է բառաշարքի միևնույն խոսքի մասերով կազմության սկզբունքը՝ *Առաստաղ. յարկ. ձեղուն. ցու։ Գուր. հոր. վիրապ. վիհ. խորափիտ։ Արթուն. զվարթուն. հսկող. աննինջ. անքուն. տքուն. լուրջ. զգաստ։ Ի սկզբանե. անդաստին. ի բնե. յառաջագոյն։ Նախ. յառաջ. յառաջագոյն. ի սկզբանե. զառաջին։ Երկբայել. երկմտել. երկունանալ. թերահաւատել։ Որպէ՞ս. զիա՞րդ. որո՞վ օրինակաւ. զո՞ր օրինակ. որո՞վ կերպիւ. որո՞վ եղանակաւ։*

Եվ դարձյալ, թեև սակավաթիվ, բայց կան տարբեր խոսքի մասերով կազմված ՆԲՇ-ներ, որոնցում՝

ա) հենաբառը գոյական լինելու դեպքում նշվում են՝

▪ ածական (*Ճառագայթ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *բոցանշոյլ. բոցատիպ. ճառագայթարձակ. լուսափայլ. լուսաճաճանչ, Գոյն* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ (եթե զանազան գունով իցէ) *նշումով՝ գոյնզգոյն. բազմագոյն. խայտափիտ. խայտաճամուկ, Սուր* հենաբառով ՆԲՇ-

²⁶ ՆԲՇ-ների ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունները ներկայացվում են ըստ այն հատկանիշների, որոնք առաջարկում է Ա. Սուքիասյանը «Ժամանակակից հայերենի հոմանիշ գույգերի կամ հոմանիշների շարքերի հիմնական տիպերը» առանձնացնելիս. **Ա. Սուքիասյան**, նշվ. աշխ., էջ 167 -174:

²⁷ **Ա. Սուքիասյան**, նշվ. աշխ., էջ 57:

²⁸ Ն. տ.:

ում՝ *մարտացու, Տիղմ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ (եթե պիտոյ իցէ) նշումով՝ *տղմուտ. տղմասիգ, Փառք* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *սքանչելի*).

- բայ (*Հետ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *նշմարել*).

- բ) հենաբառը ածական լինելու դեպքում՝

- գոյական (*Հակառակ*. հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *խոչընդակ կամ խոչ, Խոր* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *անդունդ. վիհ, Խաժամուժ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *խուժան. ամբոխ*).

- բայ (*Չար* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *ընդվզել*).

- տրվում է բացատրություն (*Սոսկ* հենաբառով ՆԲՇ-ում՝ *անուամբ միայն*).

- գ) բայի դեպքում՝

- բացատրություն (*Մայել. կամ մլաւել. նուալ. կամ է ձայն կատույ* (ՄՄՁ 566 (I), 259բ. 3110, 100բ)):

Առկա են բառաշարքեր Ա. Աբրահամյանի հավաստմամբ միջին հայերենում մեծ մասամբ «առանձին բառական արժեքով» հանդես եկող, որպես ածական գիտակցվող՝ գրաբարի անցյալ դերբայով²⁹, որը, Ս. Անթոսյանի դիտարկմամբ, XV-XVII դդ. առանձնանում է «ածական-որոշի կիրառությամբ»³⁰: Այնպես որ բացատրելի է գրչագրերում «առանձին բառական արժեք» ունեցող և որպես ածական ըմբռնվող *Տատանեալ* և *Տարակուսեալ* անցյալ դերբայների առկայությունը. առաջինով սկսվող ՆԲՇ-ում (ՄՄՁ 566 (I), 273բ-274 ա. 3110, 109ա. 6762, 127ա)* վկայվում են *երերեալ, տարտամեալ, տարուբերեալ*, իսկ երկրորդում (ՄՄՁ 566(I), 274ա. 6762, 127ա)՝ *վարանեալ* և *տարտամեալ* դերբայները: Այդպիսիք կան նաև *Բղջախոհ* (*պոռնկացեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 238բ. 3110, 79բ. 6762, 103բ), *Գէր* (*յորացեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 240ա. 3110, 81բ. 6762, 104բ), *Խոնաւ* (*թացեալ. թրջեալ. կակղեալ. թրմեալ. տամկացեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 250 ա. 3110, 92բ.

²⁹ Ա. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, Ե., 1953, էջ 355:

³⁰ *Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության* (այսուհետև՝ ԱՄԳՀՊ), հ. Ա, Ե., 1972, էջ 372:

* ՄՄՁ 566(I), 6762-ում ՆԲՇ-ն ավարտվում է *մերթ ևս վտարեալ, փոփոխական, անհանգիստ* բառերով:

6762, 111ա), *Ծածուկ (սքողեալ*. ՄՄՁ 566(I), 251 ա. 3110, 93բ. 6762, 111բ), *Ծոյլ (թմբրեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 251բ. 3110, 94ա. 6762, 112ա), *Նիհար (հիւծեալ. լիւծեալ. մաշեալ. տկարացաւել. նուաղեալ կամ - նուազեալ. անգօր(ա)ցեալ. լղ(ա)ր(ե)ցեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 262ա-262բ. 3110, 102բ. 6762, 119ա), *Քաղցեալ (նքթեալ. սովեալ. տուայտեալ*. ՄՄՁ 566 (I), 277բ. 3110, 111ա. 6762, 129բ) հենաբառերով ՆԲՇ-ներում:

Ինչ վերաբերում է ենթակայական դերբային, ապա ըստ Ս. Անթոսյանի՝ «... *ող -օղ* վերջավորություններով» ենթակայական դերբայը XV-XVII դդ. «...հանդես է գալիս անկախ, որպես գոյական...» (ԱՄԳՀՊ, հ. Ա, էջ 376-377): ՁԲ-ներում միակ հենաբառը *Հրաւիրող*-ն է (ՄՄՁ 566 (I), 257ա. 3110, 98ա. 6762, 115ա). այս ՆԲՇ-ում առկա է նաև *կոչող*-ը: Ենթակայական դերբայներ կան *Արթուն (հսկող*. ՄՄՁ 566 (I), 237ա. 3110, 77բ. 6762, 102բ), *Բղջախոհ (ջնացող*. ՄՄՁ 566 (I), 238բ. 3110, 79բ. 6762, 103բ) , *Դիւթ (հմայող*. ՄՄՁ 566 (I), 241բ. 3110, 83բ. 6762, 105բ), *Ծոյլ (յամառող*. ՄՄՁ 566 (I), 251բ. 3110, 94ա. 6762, 112ա), *Ոսոխ (ամբաստանող*. ՄՄՁ 566 (I), 264ա. 3110, 104ա. 6762, 120ա) հենաբառերով ՆԲՇ-ներում:

Միջին գրական հայերենի խոնարհման համակարգը քննելիս Ս. Անթոսյանը, արձանագրելով, որ XII-XIV դդ. «Պատճառական բայերը հավասարապես հանդես են գալիս և՛ գրաբարյան **-ուցանել** վերջավորությամբ, և՛ **-ցնել** տարբերակով...», նկատում է՝ «... սովորությի՛ ուժով միայն պատճառական բայերն ունենում են **-ուցանել** վերջավորությունը» (ԱՄԳՀՊ, հ. Բ, 1975, էջ 303-304), իսկ XV-XVII դդ., ըստ հետազոտողի, ի տարբերություն նախորդ շրջանի, «Պատճառական բայերում հաղթել է ժողովրդական ձևը... այստեղ գտնում ենք **պակսեցնե՛.... թանձրացնե՛ .... եոցնեն՛....** ձևերը» (ԱՄԳՀՊ, հ. Բ, էջ 364):

Հարկ է նշել, որ քննվող ՁԲ-ներում գերակշռում են գրաբարյան **-ուցանել** վերջավորությամբ պատճառական բայերը, որոնք առկա են և՛ իբրև հենաբառ, և՛ բառաշարքի բաղադրիչ-միավոր. *Ամաչեցուցանել, լրեցուցանել, դադարեցուցանել (Արգելուլ), վերջա-*

ցուցանել (Աւարտել), ողջացուցանել, առողջացուցանել (Բժըշկել), թաւալեցուցանել (Գլորել), էացուցանել, գոյացուցանել, խոտորեցուցանել, զառանցուցանել, մոլորեցուցանել (Թիրել), մեծացուցանել (Լայնել), սպիտակացուցանել (Ծեփել), խոնարհեցուցանել (Ծունրդնել), մերձեցուցանել. հեռացուցանել (Կցել), արձանացուցանել. Ամրացուցանել (Հաստատել), Մերկացուցանել, միացուցանել (Շարակցել), տառապեցուցանել (Չարչարել), շքեղացուցանել, մեծացուցանել (Պսակել), երկեցուցանել, ահացուցանել (Սպառնալ), մահացուցանել (Սպանանել), հմտացուցանել, սովորեցուցանել, ընտելացուցանել (Վարժել), զօրացուցանել (Քաջալերել): Պատճառական - ցանել վերջավորութեամբ միակ բարձրացանել բայը ՄՄՁ 566 (I)- ում է՝ Պսակել հենաբառով ՆԲՇ-ում*։ Առանձնացված բայի առիթով հիշատակելի է Ա. Աբրահամյանի հավաստմամբ Հ. Աճառյանի արձանագրած՝ պատճառական բայաձանցներին վերաբերող հետևյալ դիտարկումը. «Բարբառներում պատճառական բայաձանցը հանդես է գալիս **-ցան-**, **-ցան-**....ձևերով, որոնք նույնպես դրվում են կատարյալի հիմքի և դերբայական մասնիկների միջև.... Ազուլիսի բարբառն ունի **-ցան-/- ցան-**, ... իսկ հնդկահայերի մոտ կա **-ցան** .... **պակասացանել, ցավացանել, նստացանել:** ....Մեղրու բարբառն ունի **-ցան-/-ցան-....**»՝ նշելով այդ բարբառում Է. Աղայանի հիշատակած բի՝ ծի՝ րցանիլ «բարձրացնել» տարբերակը³¹:

Եթե հենաբառը բայ է, ՆԲՇ-ում գերազանցապես ներառվում է հարադիր բայեր³², ինչպես՝ *Ամբաստանիլ. կամ ամբաստան լինիլ. դատախազել կամ դատախազ լինել. չարախօսել կամ չարախօս լինել. ոտխ լինել. հակառակ նմա վկայել. մեղադիր լինել կամ մեղադրել: Այրել. կիզիլ. բոցակէզ առնել. հուրբ ծախել. հրկէզ առնել. հրձիգ*

* ՄՄՁ 775, 873, 3110-ում բարձրացուցանել տարբերակն է:

³¹ Ա. Աբրահամյան, *Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը*, էջ 70: Տե՛ս նաև Է. Աղայան, *Մեղրու բարբառը*, Ե., 1954, էջ 223:

³² Հարկ է արձանագրել, որ դրանցից շատերը, ինչպես նշում է Հ. Պետրոսյանը, փոխաբերական իմաստավորումներով ձևեր են բերել դարձվածային արժեք՝ վերածվելով դարձվածային միավորների (Հ. Պետրոսյան, *Հայերենագիտական բանարան*, Ե., 1987, էջ 357):

առնել. հրդեհ արկանել. կամ հուր արկանել. ընդհուր անցուցանել. խանձել և կամ խանձոտել: Աչառել. ակն առնուլ, հայիլ յերեսս մարդոյ. թիւրել կամ պղտորել զհրաւունս (եթէ պիտոյ լիցի) դիրն ևս կաշառս առնուլ: Գանել. կամ գան հարկանել. ձաղկել. բրածեծ առնել. բրօք հարկանել. թոպել: Գուժել. կամ գուժ տալ. գուժական հասանել. բոթ տանել. գուժ առնել: Դարանել. դարան գործել. ի դարան մտանել. բընակիլ ի դարանի. թաքչիլ ի դարանի. դարանակալ լինել. դարանակալս դնել շուրջ. դողել: Զանցառել. ստունգանել. անփոյթ լինել. կամ անփոյթ առնել. անհոգ լինել. անքոյթ լինել. անտես առնել: Ըմբռնել. կալնուլ. ձեռքակալ առնել. ի բուռն արկանել. ի ձեռն արկանել. բուռն հարկանել զմանի. զձեռն արկանել: Ստեղծանել. յոչնչէ գոյացուցանել. կամ ի գոյ ածել. յանէից գոյացուցանել. կամ հաստատել ինչ յոչնչէ և այլն:

Միննույն ՆԲՇ-ում նկատելի է Մ. Աբեղյանի արձանագրած այն իրողությունը, որ հայերենում հարադիրն ու բայը «կարող են հաճախ մեկ բառով փոխանակվել»՝ ստանալով «մեկ բառի նշանակություն»³³. ՁԲ-ներում առանձնացվում են հետևյալները՝ *աւարտ ածել-աւարտել, գուժ տալ- գուժել, լուռ լինել-լռել, համարձակ լինել -համարձակել, գան հարկանել- գանել, խստավիզ լինել -խստավզել, խուսել-խոյս տալ, հարթ առնել- հարթել, հնազանդ լինել- հնազանդել, հրաման տալ- հրամայել, ճեմ առնել- ճեմել, չու առնել- չուել, լուռ լինել -լռել, ջան դնել -ջանալ, ջատագով լինել-ջատագովել, անձուկ ունիլ-անձկալ, ցունց տալ- ցնցել, տալ զփառս- փառաւորել, օգնական լինել-օգնել, օգուտ լինել-օգտել* և այլն:

Երևույթն առկա նաև տարբեր ՁԲ-ների նույն ՆԲՇ-ում. *ժոյժ ունել (Համբերել. ՄՄՁ 873, 3110)- ժուժել, ժուժ կալել (Համբերել. ՄՄՁ 3110)- ժուժկալել (ՄՄՁ 566(I), 775, 6762), սուրբ առնել (Լուսանալ. ՄՄՁ 6762, 110ա. 566(I), 248բ. 3110, 91ա)- սրբել (ՄՄՁ 775, 103 բ), սուպո առնել (Հպարտանալ. ՄՄՁ 6762, 115ա)- սուպոանալ (ՄՄՁ 566 (I), 256ա. 3110, 97բ), մարդ էլուզանել (Շողոքորթել. ՄՄՁ 6762,*

³³ Մ. Աբեղյան, *Երկեր*, հ. 2, Ե., 1974, էջ 137: Հմմտ. նաև՝ **Հ. Պետրոսյան**, *Հայերենագիտական բառարան*, էջ 369:

120ա)- մարդեղնուզանել (ՄՄՁ 3110, 103բ)- մարդեղնուզել (ՄՄՁ 566 (I), 263բ) և այլն:

ՆԲՇ-ներում առկա են նաև՝

ա) նախդրավոր կազմություններ. *ի սկզբանէ, յառաջագոյն (Նախ), ի բնէ (Ի սկզբանէ), ընդ գրուանաւ, ընդ պատրուակաւ, ի թագստի (Ծածուկ), ի սրտէ (Կամաւ իւրով), ի վրանս կամ ի խորանս բնակիլ (Օթագայել).*

բ) բացատրական - մեկնողական, նկարագրական արտահայտություններ³⁴. *ծափել յալեաց, հողմահար տատանիլ, խառվիլն ծովու, նաւին ծածկիլ յալեաց. կուտակք ալեաց լինիլ և այլք այսպիսիք (Ալեկոծել), մերկ յամենէ կամ թափուր յամենէ (Աղքատ), հայիլ երեսս մարդոյ (Աչառել), ի վեր քան զբան, ի վեր քան զմիտս և զխորհուրդս (Աստուծոյ առադրելիք), կապել շղթայիք (Բանտ), (մեռելոց չոր գլուխ) գանկ, (անբանից գլուխ) խալամ (Գլուխ), խռովիլ յերկիւղէն (Երկնչիլ), մանրել ատամամբ, ճմլել լեզուաւ (Ծամել), հանել ի նմանէ (Կողոպտել), աներկիւղ դիմել, անկասկած գնալ (Համարձակել), լոյս վառեալ, լոյս լուցեալ (Ղամբար), զանձն իւր ծածկիլ (Ղօղիլ), հանել ի նմանէ զհանդերձն (Մերկացուցանել), հասարակօրէն կոչեն գործի երգոց (Քնար) և այլն.*

գ) բացատրական բառակապակցություններ. *տեսիլ երեսաց (Երես), հակառակ ամէն բարեաց. թշնամի ազգի մարդկան. աշխարհակալն իսաւարի. աշխարհակուլ իսաւարն. որումն չար (Սատանայ), ի ծագիլ արևոյն. ընդ լուսանալ առաւօտուն (Առաւօտ), հնուտ արուեստին (Արհեստաւոր) և այլն.*

դ) հղումներ և ծանոթագրումներ. «եթէ պիտոյ իցէ (լիցի)», «եթէ պիտոյ իցէ (է) տե՛ս»», «եթէ պիտոյ իցէ դնի (դիր) ևս», «եթէ յարմար իցէ բանին... դիր ևս...», «տե՛ս և», «եթէ ընդ այլոց դնի», որոնք վրկայում են Հ. Ամալյանի նշած՝ «բառարանի գործնական բնույթը».

---

³⁴ Հ. Ամալյանը «Հանդէս բանաստեղծաց» խորագրով ՁԲ-ները քննելիս նշում է «ամբողջական բառակապակցության միջոցով, նկարագրական եղանակով» արտահայտվող հոմանիշության մասին՝ դրանք պայմանավորելով «բառարանի իսկական գործնական բնույթով». **Հ. Ամալյան**, նշվ. աշխ., 129-130:

ե) ոչ ժխտական մասնիկով կազմություններ, ինչպես՝ *Արգելուլ .... ոչ թոյլ տալ. ո՛չ ներել* (102բ), *Թագուցանել .... ո՛չ բացայայտել* (108ա), *Լռել .... ո՛չ բանալ զբերան իւր .... ո՛չ տալ զպատասխանի* (110ա), *Վրիպել .... ո՛չ հաջողիլ* (126 ա), *Տքնիլ .... ո՛չ ննջել* (128ա), *Քաղցեալ.... ոչ կերեալ ինչ* (129ա).

զ) հականիշներ³⁵. *Տարածել* հենաբառով ՆԲՇ-ում (ՄՄՁ 6762, 127ա. 566(I), 274 ա. 3110, 109ա) «գորոյ ներհակն է» նշումով արձանագրվում է *կծկել*-ը, կամ առանց նշումի *հեռացուցանել*-ը՝ հավելվում *Կցել* հենաբառով ՆԲՇ-ի վերջում (ՄՄՁ 6762, 113բ. 566(I), 254 ա. 3110, 95բ), կամ էլ՝ *Որձակ* հենաբառով ՆԲՇ-ում նշվում է՝ *էզն սորա հաւ, մարի* (ՄՄՁ 6762, 120ա. 566(I), 263բ. 3110, 104ա):

ՄՄՁ 566(I), 3110, 6762 (համապատասխանաբար՝ էջք 254բ, 96ա, 113բ)՝ *Հաղորդ* հենաբառով ՆԲՇ-ում, առկա է բառակազմական հետաքրքիր դիտողություն՝ «*դի՛ր զկից մասնիկն ընդ անուան իրին, որով հաղորդուին***, և կարիս առատագոյն ճոխաբանել. կից որպէս՝ սեղանակից. մարտակից. կարեկից և այլն»։ այն հնարավորություն է ընձեռում ամրագրելու, որ XVIII դ. ավանդված՝ «Նշանաքումն նոյնանշան բառից» խորագրով ՁԲ-ներին նույնպես վերագրելի է Հ. Ամալյանի՝ «Հանդէս բանաստեղծաց»-ի համար արձանագրածը, որ այն «միաժամանակ արժեքավոր է որպէս .... հայ դպրոցի ուսումնական ձեռնարկ»³⁶:

Ա. Սուքիայանի՝ ժամանակակից հայերենի համար «բառաբերականական առանձնահատկությունների, ինչպէս նաև կառուցվածքի տեսակետից» առանձնացրած «բառային հոմանիշների շարքեր»-ի տիպերից³⁷ XVIII դ. ավանդված ՁԲ-ներում կարելի է տարբերակել տարարմատ և նույնաձանց ՆԲՇ-ներ: Հատկանշական է

³⁵ Հ. Ամալյանի հավաստմամբ՝ միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններում «հազվագուտ դեպքերում հանդիպում են նաև գլխաբառի հականիշային մեկնություններ»։ **Հ. Ամալյան**, *Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը*, էջ 60:

^{**} ՄՄՁ 566(I), 3110-ում՝ *որով հաղորդք են*:

³⁶ **Հ. Ամալյան**, *Միջնադարյան Հայաստանի բառարանագրական հուշարձաններ*, էջ 132:

³⁷ **Ա. Սուքիայան**, նշվ. աշխ., էջ 170:

ասկայն, որ նույնարմատ և նույնաձանց հոմանիշները մեծ մասամբ առկա են միննույն ՆԲՇ-ում. գերակշռում են տարարմատները:

Միջինհայերենյան շրջանում բուն ժխտական նախաձանցներից միայն *ան-* նախաձանցի՝ Ռ. Ղազարյանի վկայած գործուն լինելու իրողությունը նկատվում է նաև քննվող ՁԲ-ներում: Միննույն բառակազմական ձևությամբ՝ *ան-* նախաձանցով, առանձնանում է *Աստուծոյ առադրելիք. անճառ. անպատում. անհասանելի. անպարագիր. անպարագրելի. անըմբռնելի. անքննելի* . անզննելի. անբաւելի. անբովանդակելի. անեզր. անչափ. անհուն. անվախճան. անսկիզբն. անժամանակ. անքանակ. անորակ. աներբ. անուր ՆԲՇ-ն*³⁸ (ՄՄՁ 566(I), 237ա. 3110, 77բ. 6762, 102բ): Այն ներառում է նաև բառեր՝ կազմված՝ մեկ ընդհանուր՝ *ամեն*, և տարբեր արմատական ձևությոններից՝ *ամենիմաստ. ամենահայր. ամենախնամ. ամենազոր. ամենապարզն. ամենակալ:*

Ան- նախաձանցով են ձևավորվել *Անպատեհ (անդէպ. անպատկան. անճահ. անպատշաճ. անվայելուչ. անյարմար. ՄՄՁ 566 (I), 236ա. 3110, 76բ. 6762, 102ա)* և *Ապահով (աներկևան. անքոյթ. անվտանգ. անկասկած. անդորր. անվրդով. անխտով. անդրդուելի. ՄՄՁ 566(I), 236բ. 3110, 77ա. 6762, 102ա)* հենաբառերով ՆԲՇ-ները*, *-աւոր* վերջածանցով՝ *Պտղաւոր. արգասաւոր. արդիւնաւոր. բեղմնաւոր ՆԲՇ-ն* (ՄՄՁ 566 (I), 268բ. 3110, 106բ. 6762, 123ա):

---

* ՄՄՁ 3110-ում՝ *անքննին և անզննին:*

³⁸ Հ. Ամալյանը, «Բառգիրք հայոց»-ի «բառաքննություններ»-ում վերականգնումներ և ճշտումներ կատարելով և անդրադառնալով որոշ ձեռագրերում հանդիպող «*Անչուչափ. անորոնելի*» բառահոդվածին, գտնում է, որ գլխաբառը պետք է լինի *անշոջափելի* բառի *անշոջափ* կրճատ ձևը՝ միաժամանակ *անշոջափելի* և *անորոնելի* բառերի առիթով նշելով. «Այդ բառերը վերցված են Նարեկից (բան Գ), որտեղ Աստծուն որակելու և փառաբանելու համար, որպես մակդիրներ բերվում են *անճառելի, անտեսանելի, անզննելի, անշոջափելի, անորոնելի* և այլ բառեր» (Հ. Ամալյան, *Հայ միջնադարյան բառարանագրությունը*, էջ 178-179), այնպես որ ենթադրելի է, որ գրիչները (ընդօրինակողները) ուսուցողական նպատակներով ՁԲ-ներում ներառել, ընդգրկել են բառեր կամ կազմություններ նաև հայ մատենագրությունից:

* ՄՄՁ 566(I)-ում և 6762-ում ՆԲՇ-ում առկա է *անխաղաղ* բառը:

Ինչպես արդեն նշվել է, ՆԲՇ-ները որոշակիորեն առանձնանում են հարադրական կազմություններով, բացատրական բառակապակցություններով ու արտահայտություններով. սրանք հիմնականում դրվելով ՆԲՇ-ի վերջում, ասես ամփոփում են այն, ինչպես ՄՄՁ 6762-ից քաղված հետևյալ շարքերում՝ *Ալեկոծել .... խառվիլն ծովուն. նաւին ծածկիլ յալեաց. կուտակք ալեաց լինիլ և այլք այնպիսիք* (101ա), *Աղքատ.... մերկ յամենէ կամ թափուր յամենէ* (101բ), *Առաւօտ....ի ծագիլ արեւոյն. ընդ լուսանալ առաւօտուն* (102 ա), *Ծերունի .... լցեալ հասակաւ. մերձեցեալ ի գերեզմանն* (111ա), *Կերակրել ....տալ նմա ուտել. (եթէ պիտոյ իցէ) տալ նմա ըմպել* (112բ), *Հարուստ ....առատացեալ ընչիւք* (117ա), *Հնազանդել ....ենթարկել զինքն հրամանաց* (115ա), *Մայել .... ձայն կատուոյ* (117ա), *Միաբանել .... զհետ երթալ խորհրդոց նորա* (117բ), *Վաճառել .... ի յառ և ի տուրս պարապիլ* (125բ), *Ցամքիլ .... (եթէ զբուսոյ կամ մասանց մարմնոյ դնի) կորուսանել զդալարութիւն* (128ա), *Քաղել .... ժողովել ի շտեմարան կամ լնուլ ի հնձան և կամ ի գոգ իւր* (129ա) և այլն:

Երբեմն դրանք անմիջապես հաջորդում են հենաբառին կամ էլ պարզապես առադրվում են, ինչպես՝ *Երկնչիլ. սուկալ յայէ.... խռովիլ երկիւղէն* (106 ա), *Մերկանալ. ի բաց հանել զհանդերձն. մերկացուցանել. հանել ի նմանէ զհանդերձն* (117 ա), *Սերմանել. արկանել զսերմանիս յերկիր* (124 ա). *Փարիլ. անկանիլ զպարանոցաւ* (128 բ), *Բորբոքիլ .... բոցոյն բարձրանալն. բոցոյն ծառանալն* (104 ա), *Ծամել .... մանրել ատամամբ. ճնլել լեզուաւ* (111ա), *Յագել .... ուտել մինչև ցայգ* (118 ա), *Յուսահատել.... հատել յոյս նորա* (118 բ), *Վագել.... փութալի երթալ. ...կամ ճեպելով ընթանալ* (125ա), *Փափուկ ....զգուանօք սնեալ կամ գրգեալ* (128 բ), *Քաղցեալ.... ոչ կերեալ ինչ* (129 ա), *Օգնել .... յօգնութիւն ժամանելով ի թիկունս հասանել* (130 ա) և այլն:

Եզրակացություն

XVIII դ. ավանդված՝ «Նշանաբումն նոյնանշան բառից» խորագրով ձեռագիր բառարաններն ունեն բառերի այբբենական դասավորություն. սկսվում են *Ազահ, Ազանիլ* հենաբառերով, և նոր

խմբագրության են: Նախորդ դարերից ավանդված՝ բառերի կոպիտ այբբենական դասավորությամբ ձեռագիր բառարանների համեմատությամբ ունեն նոր բառաշարքեր, արձանագրված – պահպանվածներն էլ հիմնականում նոր հենաբառերով են, կան տրոհված և մի քանիսով ներկայացվող բառաշարքեր: Այս ձեռագիր բառարաններն առանձնանում են այնպիսի բառաշարքերով, որոնք ընդգրկում են հասկացությունը տեսակային տարբերակմամբ: Բառաշարքերի ձևաբանական և բառակազմական առանձնահատկությունների քննությամբ ակնհայտ է դառնում, որ առավելապես պահպանվում է բառաշարքի միևնույն խոսքի մասերով կազմության սկզբունքը: Թեև սակավաթիվ, բայց առկա են նաև տարբեր խոսքի մասերով բառաշարքեր: Տարբերակվում են տարարմատ և նույնաձանց ՆԲՇ-ներ, սակայն հատկանշական է, որ նույնարմատ և նույնաձանց նույնանշան բառերը մեծ մասամբ առկա են միևնույն ՆԲՇ-ում. գերակշռում են տարարմատները: Առանձնանում են այն բառաշարքերը, որոնցում առկա են բայական հարադրություններ, բացատրական բառակապակցություններ և արտահայտություններ, դարձվածային միավորներ. սրանք, հիմնականում դրվելով բառաշարքերի վերջում, ասես ամփոփում են դրանք:

Hovhannisyan Nazik- Structural features of handwritten dictionaries of synonyms attested from 18th-century.-Catalogs of manuscripts by Matenadaran named after M. Mashtoc are attested by five 18th-century manuscripts, in which the handwritten dictionaries of synonyms are generalized. Compared to handwritten dictionaries of previous centuries, 18th-century handwritten dictionaries have alphabetical layout of words, new synonymous rows and capital words, as well as synonymous rows represented by several rows. These handwritten dictionaries are allocated by synonymous series that include the concepts differing by type, composite verbs, descriptive expressions and phraseological units.

Keywords: synonymous row, morphological and derivational characteristics, analytical construction, vocable, alphabetical layout of words.

Hovhannisyán Nazik- PhD of Philology, Senior Researcher, Institute of Language after H. Acharyan of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia. instlingv@sci.am

Оганесян Назик- Структурные особенности рукописных словарей синонимов засвидетельствованные с XVIII века. - Каталоги рукописей Матенадарана имени М. Маштоца свидетельствуют пять рукописей XVIII века, в которых обобщены рукописные словари синонимов. По сравнению с рукописными словарями предыдущих веков рукописные словари XVIII века имеют алфавитное расположение слов, новые синонимичные ряды и заглавные слова, а также синонимичные ряды, представленные несколькими рядами. Рукописные словари XVIII века выделяются такими синонимичными рядами, которые включают понятия, отличающиеся по виду, составные глаголы, словосочетания, описательные выражения и фразеологические единицы.

Ключевые слова: синонимичный ряд, морфологические и словообразовательные особенности, аналитическая конструкция, заглавное слово, алфавитное расположение слов.

Оганесян Назик- кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА. instlingv@sci.am

**ՆՈՐ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐԴԻ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ՝ ՊԱՅՄԱՆԱՎՈՐՎԱԾ ՔՈՎԻԴ-19-ՈՎ***

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-76

Ղարսյան Աննա

բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ՀՊՏՀ դասախոս. annagharslyan@gmail.com

Բանալի բառեր. ՔՈՎԻԴ-19, բառապաշար, լեզվական նորմ, օտար բառեր, նորակազմություն, բառիմաստի ընդլայնում, կատարելագործում:

Էդ. Աղայանի հավաստմամբ՝ «Բառապաշարը լեզվի ամենահարափոփոխ մասն է. նրա մեջ տեղի ունեցող փոփոխություններն անմիջականորեն արտացոլում են հասարակական կյանքում կատարվող փոփոխությունները»¹: Ուստի բառապաշարի համալրումը պայմանավորված է ինչպես աշխարհում, այնպես էլ երկրի հասարակական կյանքում կատարվող ընդհանուր կամ մասնակի զանազան իրողություններով: Համավարակի տարածմամբ հանրային կյանքում կատարվեցին մի շարք փոփոխություններ՝ արտակարգ դրություն, ֆիզիկական տեղաշարժի սահմանափակում, կրթական համակարգի տեղափոխում էլեկտրոնային դաշտ և այլն, որոնք շատ արագ իրենց արտահայտման ձևերը գտան հաղորդակցման մեջ: Ստեղծված նոր հասկացությունները, երևույթներն ու իրադարձություններն անվանելու համար

ա. լեզու ներթափանցեցին օտար բառեր,

բ. կազմվեցին նոր բառեր ու կապակցություններ,

գ. ակտիվորեն սկսեցին կիրառվել համավարակին անմիջականորեն առնչվող, լեզվի բառապաշարում արդեն իսկ առկա մի շարք բառեր և կապակցություններ:

* Ներկայացվել է 22.06.2021, գրախոսվել՝ 10.09.2021:

¹ **Էդ. Աղայան**, *Մամանակակից հայերենի բառապաշարի կատարելագործումը.* - «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2(35), Ե., 1978, էջ 155:

Այլ ձևակերպմամբ՝ համավարակի լայնորեն տարածվելու հետևանքով լեզվի զարգացման ներկայիս ժամանակահատվածում արդի հայերենի գործուն բառապաշարը համալրվում է նոր, կենսունակ և ակտիվ բառաշերտով, որը համալրվում է պարբերաբար: Ինչպես ցանկացած բառաշերտ, սա ևս փոփոխվում է իմաստային և գործառական առումներով, այն է՝ բառերի իմաստների և գործածության ճշգրտումներ, իմաստային անորոշությունների, շփոթություններ առաջ բերող բազմիմաստությունների վերացում, հոմանիշների գործառական, իմաստային և ոճական տարբերակումներ²:

Տեղաշարժերը երբեմն անխուսափելի են դառնում ժամանակի ավելի փոքր հատվածներում՝ հասարակական առավել ազդեցիկ և կտրուկ փոփոխություններով պայմանավորված: Ուստի ակտիվ տեղաշարժերի ենթարկվող բառաշերտերը բնույթով փոփոխական են, քանի որ «Հասարակական կյանքի փոփոխությունները կարճ ժամանակից կարող են դրանք դուրս մղել լեզվից կամ վերածել քիչ գործածական բառամթերքի»³:

ՔՈՎԻԴ-19-ի հետևանքով ձևավորված նոր բառաշերտը ևս չունի կայուն կարգավիճակ և համավարակի նահանջի դեպքում կարող է շատ արագ կորցնել այն: Ուսումնասիրման առարկա բառաշերտը քննել ենք 2 ենթախմբով.

- 1. հանրային կյանքի ընդհանուր նոր երևույթներին վերաբերող լեզվամիավորներ,**
- 2. առանձին ոլորտների նոր իրողություններին վերաբերող լեզվամիավորներ:**

1. Հանրային կյանքի ընդհանուր նոր երևույթներին վերաբերող լեզվամիավորների խումբը ընդգրկում է իրավիճակի թելադրանքով վերջերս փոխառված կամ կազմված, հանրության մեջ արագորեն տարածված, այսպես կոչված՝ «հանրայնացված», ինչպես

---

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 159:

³ Յու. Ավետիսյան, *Բառապաշարի շերտաբանական դասակարգման խնդիրը. Հայերենի բառային հիմնական կազմ.* - «Հայագիտության հարցեր», խմբ.՝ Միմոնյան Ա., Ե., 2020, թիվ 2, էջ 195:

նան ակտիվ գործածություն ձեռք բերած բառեր ու կապակցություններ:

Վարակի շատ արագ և լայնորեն տարածվելը հանգեցրեց լեզվական համակարգում մի շարք իրողություններ անվանելուն ինչպես փոխառություններով, այնպես էլ բառակազմական միջոցներով, օրինակ՝ **COVID-19** օտար հապավումը՝ **corona virus disease 2019**, իբրև նորաբանություն մուտք գործելով հայերենի բառապաշար, շատ արագ հանրայնացավ, միննույն ժամանակ հայերենի բառակազմական միջոցներով կազմվեցին վարակի անվան հայերեն տարբերակներ, ինչպես՝ **կորոնավիրուսային հիվանդություն, կորոնավիրուսային վարակ, կորոնավիրուս, կորոնավարակ, թագավարակ, թագավիրուս, COVID-19** հապավման հայերեն տառադարձումը՝ **ՔՈՎԻԴ-19**: Այսինքն՝ միննույն հասկացության համար լեզվում ստեղծվում են մեկից ավելի նորակազմ բառեր, որոնց գործածման ընթացիկ «պայքարում» նախապատվությունը այսօր տրվում է **կորոնավիրուս, COVID-19** լեզվամիավորներին:

Լեզվական նորմերի համաձայն՝ նորաբանություններն ու նորակազմությունները անցնում են գործածման որոշակի ժամանակահատված: Համավարակի անվանումները կազմելն ու տարածելը, մրցակցությունն ու համապատասխան ընտրությունը լեզվում չափազանց արագ են ընթանում: Մույն լեզվական երևույթը դիպուկ օրինակ է:

Համավարակի տարածմամբ հասարակության համար առաջացավ վիրուսի հետ կապված նոր երևույթները անվանելու տարբերակների ընտրություն, ինչպես՝ **կորոնավարակակիր – կորոնավիրուսակիր – թագավարակակիր, կորոնավիրուսով վարակվածների թիվ – կորոնաթվեր, կորոնավիրուսային հիվանդության իրավիճակ – կորոնապատկեր** և այլն:

Բառաշերտի այս խումբը համալրվում է նաև բառապաշարի ներքին «շտեմարաններից»: Այսինքն՝ բառապաշարում արդեն իսկ կիրառվող, չեզոք կամ պասիվ գործածություն ունեցող բառեր ու կապակցություններ ժամանակի թելադրանքով վերախմաստավոր-

վում կամ իրենց իսկ ունեցած իմաստով դառնում են հաճախ, նույնիսկ ակտիվ գործածական, ինչպես՝ **վիրուս, վարակ, հիգիենա, բրժըշկական սպիրտ, ակոզել, ռիսկ, դիմակ, ձեռնոց, կարանտին, իմունիտետ, թեստ, դրական // բացասական պատասխան, մեկուսացում, ինքնամեկուսացում, արտակարգ դրություն, պարետ, պարետատուն, սոցիալական հեռավորություն** և այլն:

Այսօր հանրային կյանքում լայնորեն կիրառվում է անգլերենից փոխառված **ակոզել** բառը (alcogel), որի հայերեն համարժեքը արտահայտվում է **հակամանրէային ախտահանիչ միջոց (ակոհոլային հիմքով)** կապակցությամբ: Ինչ խոսք, միաբաղադրիչ և բարեհունչ **ակոզելը** ակտիվ լեզվամիավոր է:

Ներկայիս հասարակական կյանքի տեղաշարժերը՝ պայմանավորված համավարակով, ազդակ են դառնում լեզվական շատ միավորների անսպասելի ակտիվ գործածության, որի հետևանքով հասարակության մեջ երբեմն շփոթություններ են առաջացնում որոշ հարանուն բառեր կամ կապակցություններ, օրինակ՝ **հեռահար**՝ «հեռավոր կետերի կրակող՝ հարվածող», // **հեռավար**՝ հեռվից վարել, կազմակերպել; **պարետ**՝ կայազորային և պահակային ծառայության ճշգրիտ կատարման, հասարակական վայրերում զինծառայողների կարգապահության և այլ հսկողության գործը վարող զինվորական պետ. հասարակական կառույցների հսկողությունն ու պահպանությունն իրականացնող պաշտոնյա, // **պարեկ**՝ փոքրիկ զինված ջոկատ (ոստիկանական կամ ռազմական), որ վերահսկում և պահպանում է որևէ վայրի անվտանգությունն ու կարգապահությունը; **ախտահանել**՝ ախտահանություն կատարել, ախտածին բակտերիաներ ոչնչացնել, // **ախտահարել**՝ ախտի՝ հիվանդության ենթարկել; **սոցիալական հեռավորություն**՝ այլ անձանց հետ սերտ շփման բացակայությունը, հեռու լինելը, // **սոցիալական տարածություն**՝ ֆիզիկական կամ վիրտուալ տարածք՝ հատուկ միջավայր, որտեղ իրականացվում են սոցիալական հարաբերությունները; **ինքնամեկուսանալ**՝ ինքն իրեն մեկուսացնել մարդկանցից՝ հասարակությունից, // **մեկուսացնել կամ մեկուսացվել**՝ շրջապատից՝

հասարակությունից անջատել, հեռացնել, առանձնացնել⁴ և այլ նման, բայց իմաստով տարբեր բառեր և կապակցություններ:

2. Առանձին ոլորտների նոր իրողություններին վերաբերող լեզվամիավորների խումբ: Այս լեզվամիավորներն ունեն սահմանափակ գործածություն, քանի որ հանրային կյանքի տարբեր ոլորտներ ներկայացնող երևույթների անվանումներ են կամ տերմիններ: Չնայած սահմանափակ գործածությանը՝ խմբի լեզվամիավորները կիրառման համապատասխան ոլորտում գործուն են ու կենսունակ, ինչպես՝ **մուտքանուն, տեղեկադարան (SS ոլորտ), վերաշուկայահանում, հակազնակցում (տնտեսագիտություն)**⁵, **օրինանախագիծ, իրավահայեցողություն**⁶ (իրավաբանություն) և այլն:

Համավարակի ազդեցությունն առաջին հերթին մեծ է **առողջապահական, կրթական, ֆինանսատնտեսական** և ապա հասարակական կյանքի այլ ոլորտներում:

Քննարկենք **առողջապահական** և **կրթական** ոլորտներում վիրուսի ազդեցությամբ պայմանավորված նոր լեզվաիրողությունները:

2.1. Վարակի լայն տարածման 1-ին դեպքը վերլուծելիս ՀՀ առողջապահության նախարարությունը պաշտոնական լրահոսում գործածեց **առաջնակի դեպք** նորակազմ կապակցությունը, որը թեև մի քանի օր ակտիվորեն շրջանառեցին զանգվածային լրատվամիջոցները, սակայն կարճ ժամանակ անց մոռացության մատնվեց: Պատճառը տվյալ կապակցության ստեղծման իրավիճակային բրնույթն էր:

Արդի հայերենի բառապաշարում հետաքրքիր զարգացում է ապրում **թեստավորում** բառը: Այն 2002 թ. դիտվել է իբրև նորակազմություն՝ *«Հատուկ հարցարաններով՝ հարցաթերթիկներով գիտելիքների, կարողությունների, տեղեկությունների ստուգում»* նշա-

⁴ Բառերի բացատրությունները տե՛ս **Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան**, Ե., 1976:

⁵ Տե՛ս **Ս. Տիգրանյան, Հայերենի տերմինագիտության հարցեր**, Ե., 2016, էջ 42, 80:

⁶ Տե՛ս **Ա. Ղաբսյան, Արդի հայերենի իրավաբանական տերմինները (ատենախոսություն)**, Ե., 2017, էջ 121:

նակությամբ: Այսօր բառի իմաստը ընդլայնվել է, այն է՝ «որևէ առարկայի (երևույթի, գործողության և այլնի) հասկացություն արտահայտող բառն իր բովանդակության մեջ է առնում նորանոր առարկաներ (հասկանիշներ, գործողություններ և այլն), որով և ընդարձակվում է հասկացության ծավալը կամ նոր իմաստներ են առաջանում»⁷: Համավարակի հետևանքով երկրի առողջապահական ոլորտում ներկայումս ակտիվ գործածություն ունի **թեստավորում** բառը իր նոր նշանակությամբ՝ **բժշկական հետազոտություն՝ (քթից, քերանից լորձի, թքի նմուշ վերցնելու և ուսումնասիրելու եղանակով) հիվանդության ախտորոշման ժխտման կամ հաստատման միտումով, նմուշառում**: Այս բառի կազմությամբ բժշկության բնագավառում հաճախ գործածվող կապակցություններ են՝ **ախտորոշիչ թեստավորում, մոլեկուլային թեստավորում, հակազեն թեստավորում, հակամարմինների թեստավորում** և այլն: Նշվածները ՔՈՎԻԴ-19 ակտիվ վարակի առկայությունը բացահայտող թեստերի անուններ են:

Առողջապահական ոլորտում ակտիվորեն գործածվում է **պացիենտ** բառը, որի հայերեն համարժեք տարբերակները լիովին չեն արտահայտում փոխառության ամբողջական իմաստը, ինչպես՝ **բուժվող հիվանդ, խնամառու, խնամյալ**: Նոր տարբերակ է **բուժառու** բառը, որը քիչ է կիրառվում: **Պացիենտ** բառը ծագել է լատիներեն **patiens patientis՝ տառապող** բառից և շարունակում է իր ընդունելի բոլոր նշանակություններով դեռևս անփոխարինելի մնալ հայերենի բառապաշարում:

Առողջապահական ոլորտում, վիրուսի առկայությամբ պայմանավորված, նորակազմ բառեր և կապակցություններ են նաև՝ **նոր կորոնավիրուսային վարակ, կորոնավիրուսի ախտորոշման թեստ, կորոնավիրուսային հիվանդության հարուցիչ, կորոնավարակի պատվաստուկ** և այլն:

Համաձայն ՔՈՎԻԴ-19-ի կանխարգելման համար իրականացվող միջոցառումների՝ ակտիվ գործածություն ունեն պատվաս-

⁷ **Էդ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն**, Ե., 1984, էջ 102.

տանյութերի հետևյալ անունները՝ «Կորոնավակ», «Սպուտնիկ», «AstraZeneka»:

Նորակազմ բառերից գատ՝ այս շրջափուլում բժշկության մեջ ակտիվ գործածություն ձեռք բերեցին մի շարք չեզոք կամ պասիվ բառաշերտերի լեզվամիավորներ, ինչպես՝ շնչադիմակ (դիմակ, որ նախատեսված է օդում եղած թունավոր գազերից, գոլորշիներից, փոշուց, միկոսոբանիզմներից պաշտպանվելու համար), կոնտակտավորներ (վարակվածի հետ շփված անձինք), պանդեմիա, վակցինա, նմուշառում, հարկադիր հոսպիտալացում, ՊՇՌ (պոլիմերազային շղթայական ռեակցիա) հետազոտություն, ռիսկի գնահատում և այլն⁸:

Որոշ օտար բառեր շարունակում են ակտիվ կիրառվել հայերեն համարժեք ձևերին զուգահեռ, չեն դիտվում օտարաբանություններ, այլ ընկալվում և գործածվում են իբրև փոխառություններ, քանի դեռ որոշ ժամանակահատվածում զուգահեռաբար գործածվելիս դրանցից մեկը դուրս չի գալիս գործածությունից: Օրինակ՝

իմունիտետ – դիմադրողականություն

կարանտին – 1. ժամանակավոր մեկուսացում, 2. մեկուսարան
պանդեմիա – համավարակ

սիմպտոմ – 1. նախանշան, 2. ախտանշան

վակցինա – պատվաստանյութ և այլն⁹:

2.2. Ազգային կյանքի կրթական ոլորտը ևս փոփոխվեց՝ պայմանավորված ՔՈՎԻԴ-19-ով: Ստեղծվեցին նոր լեզվամիավորներ, որոնք թեև անմիջականորեն համավարակին առնչվող հասկացությունների անվանումներ չեն, բայց կորոնավիրուսով պայմանավորված նորաստեղծ հասկացությունների լեզվական արտահայտում են:

Մարդկանց ֆիզիկական շփման սահմանափակումների հետևանքով երկրի կրթական համակարգը իր գործառույթը սկսեց

---

⁸ Սույն բառերն ու կապակցությունները տե՛ս ՀՀ առողջապահության նախարարության պաշտոնական կայքէջում՝ «Լորությունների արխիվ» բաժնում՝ <https://www.moh.am/#1/News>:

⁹ Նշված բառերն այսօր հանրային կյանքում լայն գործածություն ունեն:

իրականացնել էլեկտրոնային դաշտում՝ կոչվելով **հեռավար կրթություն**: Երևույթն ինքնին նորություն էր և դրա հետ մեկտեղ նպաստեց նոր իրողություններ, գործողություններ առաջանալուն, որը լեզվական համակարգում արտահայտվեց նորակազմ լեզվամիավորներով:

Հեռավար ուսուցումը մեր իրականության մեջ արմատներ է ձգել վերջին 1 տասնամյակում: Հայաստանում առաջին անգամ՝ 2015 թ., հեռավար ուսուցմամբ կրթական ծրագիր են իրականացրել երկու կարևորագույն կրթական հաստատություններ՝ ՀՀ ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնն ու ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիան: «Գործարար վարչարարություն» համատեղ հեռավար մագիստրոսական ծրագիրը մեկնարկել է «Հեռավար մագիստրոսական կրթություն՝ համատեղ դիպլոմի շնորհմամբ» դրամաշնորհային ծրագրով¹⁰: Հեռավար կրթության գործընթացում կազմվել են երևույթին համապատասխանող բառեր, կապակցություններ, ինչպես՝ **հեռաուսուցում, հեռավար կրթական ծրագիր, կրթական հարթակ, առցանց տիրույթ, առցանց դասընթաց, հեռահաղորդակցման տեխնոլոգիաներ, էլեկտրոնային մատյան, հեռավար դասեր** և այլն, որոնք գործածական էին կրթական սահմանափակ ոլորտում, քանի որ ուսուցման սույն տարբերակը կիրառելի էր կրթական ոչ բոլոր հաստատություններում: Հեռավար կրթությունը ժամանակ առ ժամանակ դառնում է արդիական: 2020 թ., պայմանավորված թագավարակի արագ տարածմամբ, վերջինիս ակտիվ տարածումը կանխելու նպատակով ողջ կրթահամակարգը անցավ հեռավար ուսուցման: Ինչ խոսք, կատարվածը իր դրոշմը թողեց հայերենի բառապաշարի, մասնավորապես ակտիվորեն գործածող բառախմբի վրա: Եթե մինչ այս հեռավար ուսուցմանն առնչվող բառերն ու կապակցությունները հանրային կյանքում լայնորեն չէին գործածվում, ապա 2020 թ. մարտ ամսից սկսած մինչև մեր օրերը ինչպես բառապաշարում առկա, այնպես էլ նոր

---

¹⁰Սրա մասին առավել մանրամասն տե՛ս ՀՀ պետական կառավարման ակադեմիայի կայքէջում՝ <https://paara.am/distance-master-program/>:

կազմված կապակցություններն ու բառերը դարձան կրթական ոլորտի անքակտելի լեզվամիավորներ, միննույն ժամանակ դրանցից շատերը դարձան ընդհանուր գործածական բառեր:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հեռահաղորդակցման միջոցներով հանրակրթական օջախներում և հասարակական այլ ոլորտներում կազմակերպվող ուսուցման այս տարբերակը արտահայտելու համար ստեղծվեցին և գործածության մեջ դրվեցին միննույն նշանակությամբ տարբեր կապակցություններ, ինչպես՝ **հեռավար կրթություն, առցանց կրթություն, էլեկտրոնային կրթություն, առցանց ուսումնառություն**, ինչպես նաև՝ **ուսուցում** զուգադիր կազմությամբ կապակցություններ, օրինակ՝ **հեռավար ուսուցում**:

Առցանց, հեռավար և էլեկտրոնային բառերը տարաբովանդակ են:

Առցանց բառը թերևս երեք բառերից «ամենաերիտասարդն» է: Նշանակում է *համացանցին միացած. համացանցի միջոցով հեռահաղորդակցման սարքերի միջև հաստատված ուղիղ՝ համաժամանակյա կապի ռեժիմ*: **Հեռավար, էլեկտրոնային** բառերը կազմվել են ավելի վաղ և տեղ գտել Էդ. Աղայանի բացատրական բառարանում: Այսպես՝

հեռավար - հեռու քշված՝ տարված,

էլեկտրոնային-1. էլեկտրոնին հատուկ՝ վերաբերող, էլեկտրոնի, 2. էլեկտրոնների հատկությունների գործադրության հետ կապված, էլեկտրոնների հատկությունների գործադրության վրա հիմնված, 3. էլեկտրոնից պատրաստված¹¹:

Երկու բառերն էլ իրենց նշանակություններով լիովին չեն արտահայտում այն իմաստը, որով այսօր գործածվում են: Բառերը իմաստի ընդլայնմամբ ձեռք են բերել նոր նշանակություն. **հեռավար** բառը՝ *ժամանակակից տեխնոլոգիաների և համացանցի զուգակցմամբ որևէ գործառնություն կազմակերպման, վարման բնույթը ստ-*

---

¹¹ Բառերի բացատրությունները տե՛ս *ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան*, հհ. 2-3, Ե., 1969: **Էդ. Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*:

ցիալական տարածության տարբեր հարթակներում գտնվողների մասնակցությամբ, իսկ **ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ** բառը՝ համակարգչային, հատուկ կրիչների համար ընկալելի, համացանցային, համացանցում առկա, առցանց գործածության համար նախատեսված, թվայնացված, ոչ թղթային:

Թեև այս բաղադրիչներով կազմված **հեռավար կրթություն, առցանց կրթություն, ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ կրթություն** կապակցությունները կամ կրթական ոլորտի տերմինները գլխավոր նշանակությամբ և ֆունկցիոնալ առումով համընկնում են, սակայն առկա են իմաստային որոշակի նրբերանգային տարբերություններ:

Օրենքի սահմանմամբ՝ «Հեռավար կրթությունը կրթական ծրագրի իրականացման ձև է, որի շրջանակներում անմիջական և ոչ անմիջական ուսուցման գործընթացը սովորողի և ուսուցչի միջև իրականացվում է հիմնականում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների և հեռահաղորդակցության միջոցներով և հիմնական հանրակրթական ծրագրերի կազմակերպման ընթացքում կարող է կիրառվել կրթության պետական կառավարման լիազորված մարմնի սահմանած կարգով և դեպքերում՝ որոշակի ժամկետով»¹²:

Ուստի **հեռավար կրթություն** կապակցությունն առավել ընդհանրական բնույթ ունի: Այն նշանակում է **ինչպես** նամակագրությամբ կազմակերպվող ոչ անմիջական ուսումնական գործընթաց, երբ կրթվողը տեսական և գործնական նյութերը (օրինակ՝ տեսաուղերձները, տեսաձայնագրված դասախոսությունները և այլն) ուսուցանողից ստանում է նամակագրությամբ՝ առանց անմիջական շփման, **այնպես** էլ՝ առցանց հարթակում իրականացվող անմիջական ուսումնական գործընթաց, երբ ապահովվում է երկու կողմերի ներկայությունը, որն առավել արդյունավետ է:

---

¹² Տե՛ս «ՀՀ ԿԳՄՍ նախարարի հրամանը Հանրակրթական ուսումնական հաստատություններում հեռավար (դիստանցիոն) կրթության կազմակերպման կարգը հաստատելու մասին», դրույթ 2 կամ <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=142945> կայքէջը:

Սույն նշանակությունն ունի **Էլեկտրոնային ուսուցում** տերմինը¹³, որը թերևս ոչ այնքան կիրառելի է կրթական ոլորտում, որքան բիզնես համակարգում, քանի որ ուսուցման այս ձևը շատ արդիական է և արդյունավետ ձեռնարկությունների լայն ցանց ունեցող ընկերությունների համար իրենց աշխատակիցներին և հաճախորդներին ուսուցանելու և տեղեկացնելու նպատակով¹⁴:

Առցանց կրթությունը նույն հեռավար կրթությունը չէ: Այն թերևս վերջինիս ենթատեսակ է, քանի որ առցանց կրթությունը, ըստ **հեռավար կրթություն** կապակցության երկրորդ բացատրության, անմիջական ուսուցման գործընթաց է սովորողի և ուսուցանողի միջև **առցանց հարթակում առցանց միացմամբ**: Ուստի **հեռավար և առցանց** բառերը չեն կարող միմյանց փոխարինել¹⁵: Այսպես, **հեռավար դասընթաց** ասելով՝ հասկանում ենք ինչպես նամակագրությամբ, այնպես էլ անմիջական միացումով դասընթաց: Իսկ **առցանց դասընթացը** նախապես սահմանված կարգով (օր, ժամ, տևողություն) տեղեկատվական տեխնոլոգիաների միջոցով իրականացվող անմիջական հեռահաղորդակցումն է, ուստի **առցանց միացում** կապակցության լրացումը չենք կարող փոխարինել **հեռավար** բառով: Նույն կերպ են բացատրվում նաև հետևյալ նորակազմ լեզվամիավորները՝ **առցանց մրցույթ, առցանց քննություն, առցանց հարցազրույց, առցանց օլիմպիադա, առցանց հարցում, առցանց գիտաժողով, առցանց դասախոսություն, առցանց ցուցադրություն, առցանց ներկայացում, առցանց գրադարան, առցանց ռեսուրսներ**,

---

¹³ Էլեկտրոնային ուսուցման առաջին փորձերը կատարել են 1960-ականների սկզբում տարրական դպրոցում Ստենֆորդ համալսարանի հոգեբանության պրոֆեսորները:

¹⁴Տե՛ս

<https://hy.wikipedia.org/wiki/%D4%B7%D5%AC%D5%B8%D6%82%D5%BD%D5%B8%D6%82%D6%81%D5%B8%D6%82%D5%B4> կայքէջը:

¹⁵ **Օնլայն** փոխառության հայերեն համարժեքն է **առցանց** բառը: **Օնլայն** բառը գուցա հեռ կկիրառվի հայերեն **առցանց** տարբերակի հետ այնքան ժամանակ, մինչև որ դրանցից մեկը ստանա «հաղթողի» կարգավիճակ:

առցանց դիտում, առցանց հարթակ, առցանց ձևաչափ, ներկայանալ առցանց և այլն¹⁶:

Հաշվի առնելով **առցանց, հեռավար, էլեկտրոնային** բառերի իմաստային տարբերակությունը՝ չպետք է նույնացնել ստորև բերվող կապակցությունները՝

1. *առցանց ուսուցում կամ կրթություն – հեռավար ուսուցում կամ կրթություն*
2. *առցանց վերապատրաստում – հեռավար վերապատրաստում*
3. *առցանց դասընթաց – հեռավար դասընթաց*
4. *առցանց դասեր – հեռավար դասեր*
5. *առցանց դասավանդում – հեռավար դասավանդում*
6. *առցանց կրթական ծրագիր – հեռավար կրթական ծրագիր*
7. *առցանց աշխատանք – հեռավար աշխատանք*
8. *առցանց հաղորդակցում – հեռավար հաղորդակցում*
9. *առցանց գրադարան – էլեկտրոնային գրադարան* և այլն:

Արտակարգ դրությունը, ինչ խոսք, հասարակական կյանքում մի շարք սահմանափակումներ մտցրեց. դա թեև նվազեցրեց մարդկային շարժը, ֆիզիկական շփումը, բայց որոշ բնագավառներում այն խոչընդոտ չդարձավ տարաբնույթ գործառույթների համար: Այսպես՝ Հայաստանի Հանրապետության **բանկային համակարգում** նախքան կորոնավիրուսի տարածումը գործում էին այնպիսի ծառայություններ, որոնք իրագործելու համար պարտադիր չէր մարդու ֆիզիկական ներկայությունը: Դրանք իրականացվում էին էլեկտրոնային հարթակում, որի շնորհիվ գործառույթն ավելի արագ էր և արդյունավետ: Այս ճանապարհով տվյալ գործառույթը չի կորցնում իր նշանակությունը, այլ նրան կցվում է մեծավ մասամբ **առցանց** լրացումը, օրինակ՝ **առցանց ծառայություններ**,

---

¹⁶ Սույն բառերն ու կապակցությունները տե՛ս ՀՀ ԿԳՄՄ նախարարության պաշտոնական կայքէջի «Տեղեկատվություն» բաժնում՝ <https://escs.am/am>:

առցանց բանկ, առցանց վարկ, առցանց վաճառք, առցանց գործարք, առցանց հայտ, առցանց կամ էլեկտրոնային դիմում, առցանց բողոք, առցանց վճարահաշվարկային համակարգեր և այլն: Նշված կապակցությունները, նոր կորոնավիրուսային համաճարակով պայմանավորված, այսօր գործածվում են ակտիվորեն:

Եզրակացություն: Այսպիսով՝ հանրային կյանքում առկա համաճարակային իրավիճակը պատճառ դարձավ՝

- վերանայելու մարդու արժեհամակարգը, դրա արտահայտման ձևերն ու տրված գնահատականները,
- սահմանափակումների առկայությամբ կյանքի բնականոն ընթացքը շարունակելու նպատակով նոր ելքեր փնտրելու, կատարելագործման, երբեմն էլ հաստատման ուղիներ գտնելու կյանքի նոր պայմաններում:

Որոշ ժամանակ անց թեև համավարակը այլևս նույն ակտիվությունը չի ունենա և տեղի կտա, բայց կլինեն ոլորտներ, որոնք դուրս չեն մղի համավարակի պատճառով ձևավորված շատ հասկացություններ և իրողություններ, որոնք իրենց արդյունավետ կիրառմամբ տեղ կգտնեն հանրային կյանքում:

Մեր համոզմամբ՝ ՔՈՎԻԴ-19-ը տարածվելու շրջափուլում ձեվավորված ակտիվ բառաշերտը թեև նոր համալրում է հայերենի բառապաշարում, բայց համավարակի նահանջի դեպքում և ժամանակի թելադրանքով կնվազի այդ շերտի գործածությունը:

1. Որոշ լեզվամիավորներ, որոնց հասկացությունները արդեն իսկ արմատապես հաստատված կլինեն հանրային կյանքում, կշարունակեն ակտիվ գործածվել (**առցանց քննարկում, առցանց վերապատրաստում, հեռավար ուսուցում, առցանց կոնֆերանս**),
2. որոշ լեզամիավորներ տարիներ անց կհամալրեն բառապաշարի ոչ գործուն բառաշերտը (**կորոնաթվեր, թագավարակ, թագավիրուս, կորոնավարակակիր**),
3. կլինեն բառեր էլ, որ ինչպես նախկինում, այս դեպքում ևս կմնան որպես չեզոք կամ պասիվ գործածություն ունեցող

լեզվամիավորներ (դիմակ, ձեռնոց, բժշկական սպիրտ, վիրուս):

ՀՀ-ում համավարակի «ներկայությունը» դարձավ հայերենի բառապաշարի նոր համալրումների խթան: Նոր լեզվահիրողությունները ինչպես փոխառության, այնպես էլ իմաստափոխության ենթարկված, լեզվի բառակազմական միջոցներով կազմված լեզվամիավորներ են, որոնք, մեր համոզմամբ, կյանքի կոչվելով կամ վերաիմաստավորվելով կարճ ժամանակահատվածում, ենթակա են մշակման, զտման և կատարելագործման: Բառապաշարում կրման հանրությանն ընդունելի, լեզվական նորմերին համապատասխանող լեզվամիավորներ:

Gharslyan Anna-The new words and phrases in modern Armenian according to COVID 19.-The purpose of this article is to present the progress and consequences of the development of languages performed and continuous in the mother tongue as a result of a large-scale disease in the region since March 2020.

Every great event in public life with the reinforcement of new phenomena and concepts, shakes the language system of a country. The rapid spread of COVID-19 its consequences and results, become dramatic challenges for anyone living in the drum to develop a new lifestyle. As a result in this cycle of life, the Armenian vocabulary that is vocal in the article about development and subsequent application.

Keywords: COVID-19, vocabulary, linguistic norm, foreign words, new formation, expansion of the meaning of the word, improvement.

Anna Gharslyan- ASUE lecturer, PhD of Philology.
annagharslyan@gmail.com

Карслян Анна- Новые слова и словосочетания в современном армянском языке в связи с COVID-19. - Целью данной статьи является представление процесса развития лингвистических реалий в армянском языке происходящих вследствие начавшейся в марте 2020 года эпидемии коронавируса нового типа и носящих продолжительный характер.

Каждое крупное событие общественной жизни, привнося новые реалии и понятия, глубоко отражается в языковой системе. Быстрое распространение COVID-19 и его последствия становятся серьезным вызовом в плане формирования нового жизненного уклада для всех. В результате этого на данном этапе жизни в армянской лексике формируется пласт активно употребляемых слов, развитие и дальнейшее использование которых рассматривается в данной статье.

Ключевые слова: COVID-19, лексика, языковая норма, иноязычные слова, новообразование, расширение значения слова, совершенствование.

Анна Карсян - преподаватель АГЭУ, кандидат филологических наук
annagharslyan@gmail.com

THE COGNITIVE FEATURE OF MUSICAL TERMS*

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-91

Mkhitaryan Gayane

PhD of Philology,
Institute of Language after H. Acharyan of NAS RA
Senior Researcher. gayane.mkhitaryan@lang.sci.am

Keywords: vocabulary, musical term, musical culture, linguistics, language of science, cognitivism, terminology.

Introduction

The study of terms is of interest to linguists for quite a long time. The general characteristic of a musical term depends directly on the state of the language of science and technology, on the trends of language development. Accordingly, changes in science lead to changes in scientific views and to the creation of new terms and methods of their study. Analyzing the current state of the term, it is important to note its great semantic flexibility, the ability of new terms to appear on the basis of already existing ones. Accordingly, changes in science lead to changes in scientific views and to the creation of new terms and methods of their study¹.

Each science has its own terminological apparatus, paradigmatic and syntagmatic relationships between terms, its terminal system, and term sub-systems. It is the state of national terminology that determines the level of development of a society; it reflects the actual state of science in a particular society and is an important component of politics, economics, and culture.

Terms capture the knowledge gained, and contribute to the discovery of new knowledge². Modern musicology is a ramified system of historical and theoretical disciplines, difficult to classify due not only to their large

---

* Ներկայացվել է 14.11.2021, գրախոսվել՝ 20.11.2021:

¹M. O. Vakulenk., *Term and Terminology: Basic Approaches, Definitions, and Investigation Methods (Eastern-European Perspective)*, IITF Journal Vol. 24 (2013-2014).
https://www.researchgate.net/publication/336605560_Term_and_terminology_basic_approaches_definitions_and_investigation_methods_Eastern-European_perspective_In_Terminology_Science_Research

²Է. Բ. Աղայան, *Տերմինազիտություն (դասախոսություն)*, Ե., 1978, էջ 5-6:

number and interpenetration but also to the variety of connections with other sciences. Such diversity is caused by the expansion of the horizons of musicology, the emergence of new problems that require a solution as a special musical-theoretical knowledge, and by involving the achievements of other areas of science. Collaboration with other branches of knowledge gives impetus to the development of musical aesthetics, musical psychology, musical acoustics, sociology of music, etc.

Description

From the standpoint of cognitive terminology, the musical term is considered as a dynamic phenomenon that is born, formulated, deepened in the process of knowledge (cognition), the transition from a concept - a thinking category - to a verbalized concept associated with a theory, concept, comprehending a particular area of knowledge and (or) activities³.

Considering the musical term from a linguistic position, it should be noted that it (the term) is only a functional unit, and that attention is paid not to the term itself, but to the lexical unit that takes on the term's characteristics. Taking into account the differences between the literary language and the language of musical science, it could be highlighted that the language of science, being a historical phenomenon, emerges and develops on the basis of the national literary language, adopting its grammar, word formation. This is the reason for their interrelationship.

As for the functions of the musical term, E.B. Aghayan mentions "the function of naming concepts," which enables compound terms to preserve syntactic unity regardless the number of elements in its composition⁴.

Nowadays, the cognitive function comes into focus. It characterizes the musical term as the result of a long process of cognition of the essence of objects and phenomena of objective reality and the inner life of man, as a verbalization of a special concept, which may initially be not just a mental object, but even a manifestation of sensory cognition.

The term "Armenian musical terminology" implies a certain conventionality: it expresses the complexity of the formation and development of

---

³В. М. Лейчик, *Терминоведение: предмет, методы, структура*, Изд. 3-е. М.: издательство ЛКИ, 2007, стр. 21.
https://www.academia.edu/35815470/Leychik_v_m_terminovedenie_predmet_metody_struktura

⁴Է. Բ. Աղայան, *Իշխ. աշխ.*, էջ 15-16:

musical culture and literary language, which was formed under the influence of several cultural traditions.

One of the most significant areas of Armenian musical culture is vocabulary including terminology, vocabulary, stable expressions, being both a product and a cultural instrument.

The study of musical terminology from the perspective of the cognitive approach involves building a conceptual model of a particular mental structure and determining the relationship between its various levels⁵. Therefore, we consider the musical terminological system as structured classification groups of terms related to the subject area "music", where the specificity of the musical term refers to a particular group. The musical terminology's systematicity is expressed in the presence of systemic relationships between specific terminological units. Thus, the general frame of the musical terminological system includes the following conceptual areas constituting its core: a) Making music, b) Types of musical works and their components, c) Musical instruments and their main parts, d) Musical styles, e) Performing music, f) Perception of music.

It is obvious that in the musical terminology system the fundamental concepts are associated with the names of musical instruments and their parts, musical works and their parts, as well as musical genres and trends.

Discussion

The cognitive direction of linguistic research, relying on the connection of consciousness, thinking, and linguistic activity, has changed the point of view of the traditional areas of linguistic knowledge. The significant changes have also taken place in the science of terms, and as a result the cognitive aspect of the research has become dynamically developed in terminology studies⁶. The cognitive aspect of describing terms comes down to an analysis of the underlying semantics and problems of the internal structure of language.

Thus, term studies provide the following aspects of description:

---

⁵В. М. Лейчик, стр. 88.

https://www.academia.edu/35815470/Leychik_v_m_terminovedenie_predmet_metody_struktura

⁶Xu Wen, Kun Yang, Fangtao Kuang, *Cognitive Linguistics. Retrospect and Prospect*. https://www.researchgate.net/publication/274750512_Cognitive_Linguistics_Retrospect_and_prospect

- cognitive-semantic, which involves the analysis of the semantic components that form the content of the sign,
  - cognitive-grammatical focused on identifying the linguistic meanings assigned to the form,
  - linguistic-cultural, involving the analysis of national-specific components reflected in the term as a unit of language, as well as in standard forms of communication⁷.

The cognitive feature of the musical term is that being a unit of professional-scientific knowledge, it is not only the object of cognition but also the result of the thought process associated with cognition. The thought process is captured by the specific definition of the object being termed.

The cognitive essence of the term allows us to determine the place and manner of its creation, to reveal the interaction of external and internal linguistic factors. Cognitive-cultural information can provide a key to understanding socio-historical events, to present the process of formation of professional-scientific knowledge in general, as well as terminological systems in particular.

Conclusion

The general linguistic features of musical terms allowed to show common and special features of individual consciousness and worldview of native speakers of the Armenian language. These are embodied in the terms and drew conclusions about the national, cultural, and social picture of the language speakers.

The cognitive approach to the analysis of term elements shows that any term emerges as a nominative unit fixed a certain structure of consciousness, and evokes specific associations, impressions, pictures, or specific types of representations.

Thus, the cognitive approach brings to certain assumptions about why the world around us has been seen, perceived, and made sense of in a particular way.

---

⁷ V. V. Vorobiyov, E. S. Zakirova, O. N. Anyushenkova, O.Y. Digtyar, A. R. Reva, *Cultural Linguistics and Language for Special Purposes: Cognitive, Ethnolinguistic and Linguacultural Approaches*. <http://www.revistaespacios.com/a20v41n20/a20v41n20p21.pdf>

Մխիթարյան Գայանե – Երաժշտական տերմինների կոգնիտիվ առանձնահատկությունը.– Երաժշտական տերմինն արտահայտում է որոշակի հասկացություն, որը հենց իր տերմինային սահմանելի և ճշգրիտ իմաստն է: Կոգնիտիվ տերմինաբանության տեսանկյունից երաժշտական տերմինը զարգացող երևույթ է. ստեղծվում, ձևավորվում է գիտելիքի ընկալման, իմացության կամ ճանաչողության ընթացում, երբ մտածողության կատեգորիայից անցնում է խոսքային հասկացության: Երաժշտական տերմինի կոգնիտիվ առանձնահատկությունը մասնագիտական գիտելիքի միավոր լինելն է. գիտելիք, որը ոչ միայն իմացության կամ ճանաչման առարկա է, այլև ընկալման և մտածողության գործընթաց:

Բանալի բառեր. բառապաշար, երաժշտական տերմին, երաժշտական մշակույթ, լեզվաբանություն, գիտության լեզու, կոգնիտիվիզմ (իմացաբանություն), տերմինագիտություն:

Մխիթարյան Գայանե - բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ավագ գիտաշխատող. gayane.mkhitaryan@lang.sci.am

Мхитарян Гаяне - Когнитивная особенность музыкальных терминов.– Музыкальный термин выражает определенное понятие, что и есть точное значение самого термина. С позиций когнитивного терминоведения, музыкальный термин рассматривается как динамическое явление, которое рождается, формулируется в процессе познания (когниции), перехода от концепта – мыслительной категории – к вербализованному концепту. Когнитивная особенность музыкального термина заключается в том, что он, представляя собой единицу профессионально-научного знания, является не только объектом познания, но и результатом мыслительного процесса, связанного с познанием.

Ключевые слова: словарный запас, музыкальный термин, музыкальная культура, лингвистика, когнитивизм, язык науки, терминология.

Мхитарян Гаяне - кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языка имени Р. Ачаряна НАН РА.
gayane.mkhitaryan@lang.sci.am

ЭТИМОЛОГИЯ ЭТНОНИМА "ЗОК"*

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-96

Варданян Артак

кандидат филологических наук,
Института языка имени Р. Ачаряна НАН РА,
старший научный сотрудник artva@list.ru

Ключевые слова: провинция Гохтн, агулисский диалект, зок, персидский язык, иранские языки, Мидия, Аждаак-Зоак.

Территория сегодняшнего Нахиджевана охватывает провинции Гохтн (Голтн) и Нахчаван (Нахиджеван) Васпураканской губернии, провинцию Шарур Айраратской губернии, провинции Джаук и Ернджак Сюникской губернии исторической Армении. То обстоятельство, что Нахиджеван исторически являлся перекрестком разных губерний (ашхаров), следовательно, и этнографически разных областей, а также массовые переселения населения способствовали диалектному многообразию территории Нахиджевана.

В канун событий 1918-20гг., когда абсолютное большинство населения составляли армяне, территория Нахиджевана охватывала около семи десятков армянонаселенных пунктов, подавляющая часть которых – 33 населенных пункта (города Шаапонк, Норашен, поселок Джаук, села Ариндж, Кзнут, Кжадзор, Алаклу, Норашен, Алагез-Мазра, Аразин, Бабонк, Гемур, Дашарх, Дидувар, Емхана, Ярмджа, Тазагюх, Халхал, Ханлухлар, Халилу, Караханбеклу, Кулибек Диза, Кяримбек Диза, Мамарза Диза, Гадживар, Мохраблур, Назарапат, Норс, Норс Мазра, Шмртан, Вармазьяр, Верин Ызноба, Кештаз, Тамбат), пользовалась говорами хойского диалекта, 3 – марагинским диалектом (села Верин Аза, Неркин Аза, Дер). Несмотря на массовые передвижения населения, происходившие на территории Нахиджевана вследствие исторических обстоятельств, сохранились также коренные говоры – агулисский диалект в 7-и населенных пунктах (поселок Верин Агулис, села Неркин Агулис, Цхна, Танакерт, Кахакик, Дисар, Андамеч), джугинский диалект в одном населенном пункте (село Джуга в окрест-

---

* Ներկայացվել է 07.06.2021, գրախոսվել՝ 20.08.2021:

ностях Старой Джуги), араратский диалект в 4-х населенных пунктах (город Нахиджеван, села Айлапат, Астапат, Кармир Ванк), джаук-вайкский междиалект в 2-х населенных пунктах (села Азнаберд, Оцоп), арцахский диалект в 7-и населенных пунктах (села Шорот, Порадашт, Гях, Шахкерт, Абракунис, Норашен, Хурст) и северо-гохтнский междиалект в 5-и населенных пунктах (села Рамис, Парака, Бист, Месропан, Вогохи). Вследствие внутренних передвижений населения возникли также межговоры Джульфы (джугинский и хойский диалекты) и Ордуара (агулисский и хойский диалекты)¹.

Среди этих 8-и диалектов, исчезнувших в результате осуществляемой Азербайджаном армянофобской политики, выделяется своеобразностью агулисский (зокский) диалект, привлекающий внимание многих исследователей, последние носители которого в 1989 году были изгнаны из ставшего уже единственным местом проживания зоков села Цхна исторической провинции Гохтн.

Этимологией этнонима **зок** занимались многие исследователи, однако до сегодняшнего дня вопрос пока еще остается недостаточно изученным.

Арарат Гарибян выводил этот этноним из этнонима **сак** скифов². Он считал, что сохранившиеся в Гохтне и близлежащих территориях топонимические названия (Сисакан, Сакашен (Шакашен), Сакадзор (Воскедзор) и др.) подсказывают, что этнонимы **зок** и **сак** однокоренные, тем более, что в диалекте Агулиса вместо гласной **а** древнеармянского языка (грабара) часто присутствует **о** (**uo, ɲo, ʎo so, do, no** < **uш, ɲш, ʎш sa, da, na** (“это”, “этот”, “тот”), а указательное местоимение **so** иногда звучит также, как **zo**. А. Гарибян выразил это предположение, приняв за основу мнение Николаса Марра, согласно которому этнонимы зоков и скифов связаны между собой³.

Знаменательно, что эту версию в какой-то мере подтверждает форма **сук**, упомянутая в персидской поговорке про армян:

---

¹ **Ա. Վարդանյան**, *Նախիջեանի բարբառային քարտեզը*, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 2000, թիվ 1-12, с. 505-516: **А. Vardanyan**, *Dialectologic Map of Nakhijevan, Araga (International Journal of Armenian and Iranian Studies)*, 19, Tehran, 2004, с. 8-12.

² **Ա. Ղարիբյան**, *Հայոց լեզվի պատմության ուսումնասիրության ներածություն*, Ե., 1937, с. 62.

³ **Н. Марр**, *Термин “скиф”. Избранные работы*, том 5, Москва-Ленинград, 1935, с. 22.

Երտիւպատ էիլի՝ խանէփերէսթ,
Վէ դէպրիզիեան՝ զէնփերէսթ,
Վէ սիւրքեանի Նէխճէվան՝ զերփերէսթ...⁴

Ertupat ehli – xāneperest,
Ve tebrizian – zenperest,
Ve sukiani Nexčevan – zerperest...

Подстрочный перевод:

Ордуарцы – обожествляющие дом,
И тебризцы – обожествляющие женщин,
И зоки Нахиджевана – обожествляющие золото...

Однако Керовбе Патканян предположил, что этноним **зок** всего лишь прозвище, образованное от местоимений **hnly, ηnl, նոկ, dok, nok** (“это”, “этот”, “тот”), применяемых в диалекте с определенным артиклем **q z – qhnly, qηnl, qնոկ (zhok, zdok, znok)**⁵. Этой точки зрения придерживались также Саргис Саргсянц⁶ и Аргам Айвазян⁷.

Тем не менее надо учесть, что слово **зок** на самом деле было не прозвищем, данным носителям агулисского диалекта другими (как **ախապար ախար** или **hnuhnu hoshos-** западным армянам, или **կըլլա kəlla** – жителям села Гергер Вайоц дзора и т. д.), а этнонимом, которым самоназывались в первую очередь они сами- носители диалекта. Свидетельствуют о последнем, например, те факты, что издаваемое в Тифлисе в начале прошлого века зокское периодическое издание носило название “**Զօկի ճրոյգը**” “**Zoki čroygə**” (“Лампада зока”), а в сохранных на агулисском диалекте фольклорных образцах и литературных произведениях гохтнцы называли себя **зоками**, а свою колыбель – **Зокстун** (“страна зоков”):

Իբ օր ըշխարքում ուսում չի կօ նէլ,
Զօկարը լնւար շօտ ըն սայրամ նէլ,

⁴ Ղ. Ինճիճեան, *Աշխարհագրութիւն չորից մասինց աշխարհի*, հատոր Ա, Վենետիկ, 1806, с. 268.

⁵ К. Патканов, *Исследование о диалектах армянского языка. Филологический опыт*, Санкт-Петербург, 1869, с. 55.

⁶ Ս. Սարգսեանց, *Ազնվեցոց բարբառը (զօկերի լեզուն)*, Մ., 1983, с. 24, 103.

⁷ Ա. Այվազյան, *Ազնվի*, Ե., 1984, с. 14.

Ազգերի մաջին ակն ըն ընգեծ,
Զօկ անումն ալ նրուց ա կպեծ:

Когда на свете не было ученья,
Зоки очень полюбили свет,
Среди народов выделялись они,
И получили название **зок**.⁸

Или:

Միզ կ'անք տըվուդ, միզ շունչ տըվուդ
Զօկըստուներ մաննսմ մ,
Նօ՞ր ըք, նօ՞ր ըք, քանմբախս **զօկար**,
Շնիտ հրսահիք՛, մաննսմ մ:

Дающий нам жизнь и дыхание
Родной **Зокстун** умирает,
Где вы, где вы, несчастные **зоки**,
Приходите скорее, умирает он!⁹

Интересную версию относительно происхождения самоназвания **зок** выдвинул Манук Абемян, согласно которому этот этноним произошел от формы **Зоһак** имени мифического мидийского (марского) царя **Аждаһака**¹⁰. “...Жители Гохтна присвоили и с удовольствием сохранили старую песню и сказание о марах, легенду о рожденных драконом,— пишет М. Абемян,— и не удивительно, если они присвоили и сохранили также потомственное звание Вишапа **Даһака Ажи Даһак**. Древнее мифическое имя **Даһак**, как известно, превратилось в **Зоһак**, отсюда происходит **зок**. Современное название жителей провинции Гохтн значит не что иное, как остаток названия старинного “рода **Ажи**

⁸ **Ս. Սողոմոնեանց**, *Ըզուլեաց անումը*. «Զօկի ճրօյգը» թերթ, թիվ 1, Թիֆլիս, 1919, с. 6.

⁹ **Հ. Թումանյան**, *Միտ հրգչիւնսն՝ վնթիւնը*. *Հ. Աճառեան, Քննութիւն Ազուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, с. 310.

¹⁰ **Մ. Աբեղյան**, *Երկեր*, հատոր Գ, Ե., 1968, с. 62.

Даһака”, которое хранится с древних веков до наших дней”¹¹. Эту версию защищали Лео¹² и Сергей Умарян¹³.

И действительно, по свидетельству родоначальника армянской историографии Мовсеса Хоренаци, армянский царь Тигран Ервандян, поверив дружественным обещаниям марского царя (на персидском **маар**- “змея”) Аждаһака (на персидском **аждаһа**- “дракон”), отдает ему в жены свою сестру Тигрануи. Однако после выявления коварных намерений Аждаһака, Тигран вместе со своим союзником – персидским царем Киром Великим (основоположником династии Ахеменидов), во время сражения убивает Аждаһака, затем “с царскими почестями и с огромной свитой отправляет свою сестру Тигрануи в Армению, в аван, построенный им и названный по своему имени Тигранакертом, и предписывает окружающим областям служить ей. Говорят, что знать этих краев, являясь царским потомством, называется востан, происходит от ее отпрысков. Ануйш же, первую жену Аждаһака, и многих девиц из его потомства, вместе с юношами и множеством пленных, числом более десяти тысяч, он поселяет на восточном склоне великой горы до пределов (области) Голтн, а именно – в Тамбате, Оскиоле и Дажгуйнке, а также в других дастакертах, одним из которых является Вранджуник, расположенных вдоль реки до места, находящегося напротив крепости Нахчавана. Отводит им также три авана – Храм, Джуга и Хошакуник – по другую сторону реки, всю равнину от Ажданакана до той же крепости Нахчавана. Но упомянутую его жену Ануйш он поселяет в безопасности у края провала великой горы”¹⁴.

Этот Тигранакерт, который ничего общего не имеет с прославленной одноименной столицей, основанной Тиграном Великим Арташесидом в Агдзнике, и древнее нее на пять веков, в армянской историографии упоминался также как **Тигранаван**, позднее употреблялись формы **Апаранк** (“дворец”), **Апараннер** (“дворцы”), и очевидно, что из последнего исходит нынешняя искаженная форма названия находящегося на месте исторического поселка азербайджанонаселенного села **Бананиар**. А гора **Аджанакан** – одно из названий **Оцасара** (“змеиная

---

¹¹ **Մ. Աբեղյան**, *Հայոց գրականության պատմություն*, հատոր Ա, Ե., 1944, с. 49.

¹² **Ա. Այվազյան**, *Լեռնի «Ձոկականությունը և նրա անցյալը» բանասիրությունը*, *Գրական թերթ*, 09.10.2009.

¹³ **Մ. Ուստայան**, *Մյունիքը դիցարան*, Ե., 1981, с. 96.

¹⁴ **Մ. Խորենացի**, *Պատմություն Հայոց*, Ե., 1981, с. 98.

гора”) или **Вишасара** (“драконова гора”) – символа ностальгии по всему Гохтну и Нахиджевану.

Вокруг самоназвания **зок** существуют и другие версии. По Мартиросу Гавукчяну, есть какая-то связь между названием провинции **Голтн** и географическими названиями **Уэльс**, **Галлия**, армянским этнонимом **голт** и европейскими этнонимами **кельт**, **галл**, следовательно, также между названием **зок** и этнонимом **скот** шотландцев¹⁵. Кстати, связь между **голт** и **кельт** заметил также Н. Марр¹⁶.

Существует также иная, более невероятная и необоснованная версия, распространенная в основном в сайтах Интернета, согласно которой зокам приписывается так называемое “еврейское происхождение”. Эта версия, однако, не имея никакой научной основы, всего лишь обусловлена политико-проповедническими соображениями.

И все-таки какую из этих гипотез подтверждает сам диалект одного из древних и загадочных армянских племен?

В агулисском диалекте нет чередования гласных **а** > **u**. Однако это чередование присутствует перед назальными **n**, **m** (an > un, am > um) – ճանճ ճանճ (“муха”) > ճանճ ճանճ, թանկ տ’անկ (“дорогой”) > թանկ տ’անկ, ծանր սանր (“тяжелый”) > ծանր սանր, փշրանք փշրանք (“крошки”) > փշրանք փշրանք, թանձր տ’անձր (“густой”) > թանձր տ’անձր, նման նման (“похожий”) > նման նման, քսան կ’սան (“двадцать”) > քսան կ’սան, Զոկստան Zokstan (“страна зокков”) > Զոկստան Zokstun, а также ծան սան (“коса”) > ծան cum, համ համ (“вкус”) > համ hum, շամամ շամամ (“круглая дыня”) > շամամ շամամ, շամբ շամբ (“трясина”) > շամբ շամբ, Րամիս Ramis > Րամիս Rumis и др. Это явление характерно, например, для тегеранского диалекта персидского языка – bāgān (“дождь”) > bārun, zabān (“язык”) > zabun, xāne (“дом”) > xune, ān (“тот”) > un, nān (“хлеб”) > nun, āsemān (“небо”) > āsemun, xiābān (“улица”) > xiābun, Irān > Irun, Tehrān > Tehrun, а также hammām (“баня”) > hammum, kodām (“какой, который”) > kodum, tamām (“целый”) > tamum, bām (“крыша”) > bum, bādām (“миндаль”) > bādum и т. д.

¹⁵ Մ. Գալուսթյան, *Արևելիս, Արևմուտքի եւ Արևելքի Հնդեվրոպական հայրենիքը և Միջագետքը*, Պեյրոս, 1988, с. 133-151.

¹⁶ Н. Марр, *Армянская культура: ее корни и доисторические связи по данным языкознания*, <http://www.iatp.am/culture/articles/marr.html>

Для агулисского диалекта характерно чередование **u** > **o** – вместо **u** древнеармянского языка в однсложных словах наличие **o** – **թուր** t’ut’ (“туда”) > **թօր** t’ot’, **ծուր** cur (“кривой”) > **ծօր** cor, **թուրթ** t’ut’ (“бумага”) > **թօրթ** t’oxt’, **թուխ** t’uxs (“наседка”) > **թօխ** t’oxs, **մուկ** mukn (“мышь”) > **մօկ** moknə, **նուր** nurn (“гранат”) > **նօր** norə, **թուզ** t’uz (“инжир”) > **թօզ** t’oznə, **քур** k’urd (“курд”) > **քօր** k’örd (“турок”) и др. Это явление характерно для иранских языков. Например, гласной **u** классического персидского и таджикского соответствует в современном персидском и дари гласная **o**, в классическом персидском и таджикском **tu** (“ты”) в дари – формы **tū/to**, в современном персидском – **to**, соответственно вместо **tuxm** (“семя”) налицо форма **toxm**, вместо **ustuvār** (“стойкий, прочный”) – классического персидского и **ustuvār** таджикского в дари есть **ostowār** и в современном персидском – **ostovār**, вместо форм **Siyāvūš** классического персидского и **Siyôvuš** таджикского в современном персидском есть форма **Siyâvoš** и др.¹⁷

В диалекте существует также чередование гласных **o** > **u** – **ծուր** cor (“бахрома”) > **ծու** cur, **ծուր** coc’ (“пазуха”) > **ծու** cuc’, **նուր** narot (“тесма”) > **նу** narut, **հուր** hoł (“земля”) > **һу** hul, **խուր** хот (“трава”) > **ху** xut, **ху** хоз (“свинья”) > **ху** xuz, **ху** хор (“глубокий”) > **ху** xur, **ху** хорт’ (“неродной”) > **ху** xurt’ и др. Это явление характерно и для иранских языков. Например, в дари, таджикском и современном персидском вместо **o** классического персидского налицо гласная **u**: вместо формы **rōz** (“день”) классического персидского в дари и таджикском наличествует **rūz**, в современном персидском **rūz**; вместо формы классического персидского **gōš** (“ухо”) в дари и таджикском налицо **gūš**, в современном персидском – **gūš**, вместо формы классического персидского **vō** (“аромат”) в дари налицо **vū**, в таджикском – **vū(y)**, в современном персидском – **vū(y)** и др.¹⁸.

Для диалекта Агулиса характерно также чередование **a** > **o** – **ալ(ք)** al(k’) (“злой дух”) > **ол** ol, **ալ(ք)** akn (“глаз”) > **ол(ք)** okən, **ալ(ք)** arj (“медведь”) > **ол(ք)** orj, **ալ(ք)** aj (“правый”) > **ол(ք)** oj||yöj, **բա** bah

¹⁷ *Основы иранского языкознания: новоиранские языки*, Москва, 1982, с. 38-44.

¹⁸ Там же.

(“лопата”) > **poh boh**, գարի *gari* (“ячмень”) > **qörih göri**, դանն *darn* (“горький”) > **ḡonür||ḡönür doṛnə||döṛnə**, ծափ *cap'* (“хлопанье”) > **doḡ sor'**, կարճ *karč* (“короткий”) > **ḡonā koṛč**, հազար *hazar* (“тысяча”) > **hrqqöṛ hæzzör**, մարդ *mard* (“человек”) > **ḡomḡ moṛd**, տաշտ *tašt* (“лохань”) > **unoṛun tošt**, քար *k'ar* (“камень”) > **por k'or**, քաշակ *psak* (“венчик”) > **ḡruoḡ p'əsoḡ**, շարք *šark* (“ряд”) > **zopp šork'**, ծրար *crar* (“конверт”) > **ḡrpor cəror**, վարդ *vard* (“роза”) > **ḡöḡ vöṛd**, տալ *tal* (“давать”) > **uol tol** и др. Это сравнимо с явлением наличия в иранских языках вместо **a** классического персидского лабиального **â** (современный персидский, дари) или **o** (таджикский, осетинский).

В конце слов согласные **g, k, k'** в агулисском диалекте часто превращаются в свои палатальные варианты (**q, ɟ, p** **g, k, k'** > **q', ɟ', p'** **g', k', k''**) – **ḡiq jig** (“тугой”) > **ḡiq' jig'**, ուրաղ *urag* (“тесло”) > **oruaḡ' orag'**, քառաքաղ *patarag* (“месса”) > **uxuxuruaḡ' patarag'**, ծաղիկ *calik* (“цветок”) > **ḡaḡiḡ' calik'**, կծիկ *kcik* (“клубок”) > **ḡṛḡajḡ' kə-cayk'**, կնիկ *knik* (“женщина”) > **ḡṛḡajḡ' kəḡayk'**, երեք *erek* (“три”) > **ḡṛḡäḡnḡiḡ' tətäṛnük'**, հարսանիք *harsanik'* (“свадьба”) > **hrnušḡḡ' həṛsanik'** и др. Это явление, пусть и характерное для диалектов Вана, Шатаха, Хоя и других смежных диалектов, тем не менее можно рассматривать как наличие явления, очень характерного для персидского – **palang'** (“пантера”), **tak'** (“только”), **bādbādak'** (“бумажный змей”), **sang'** (“камень”), **xāk'** (“земля”), **rang'** (“цвет”), **xuk'** (“свинья”), **dug'** (“веретено”), **barg'** (“лист”) и др.

Для агулисского диалекта характерны явления дифтонгизации простых гласных древнеармянского языка. В частности, вместо гласной **i** присутствует дифтонг **ay**: **iññ inn** (“девять”) > **ajññ aynə**, սիրել *sirel* (“любить”) > **uajṛḡḡ sayril**, սիւսնն *siseṛn* (“желтый горох”) > **uaj-uḡḡnññ saysäṛnə**, սպիտակ *spitak* (“белый”) > **uajṛḡḡ spaytak**, քիթ *k'it'* (“нос”) > **pxajṛḡ k'aynt'**, առնետ *arnet* (“крыса”) > **ṛḡuajṛḡ əṛḡayt**, միս *mis* (“мясо”) > **ḡaju mays**, ծիծ *cič* (“грудь”) > **ḡajḡ cauc**, ծիծաղ *ci-caḡ* (“смех”) > **ḡajḡaḡ caucaḡ** и т. д. В иранских языках также имели место аналогичные явления чередования, например, слово **nēzak** (“ко-

пье”) парфянского языка в современном персидском превратилось в **neyze**, слово **nēl** (“синька”) превратилось в **neyl**, слово **mive** (“фрукт”) персидского в таджикском превратилось в **meyvā** и др.¹⁹

Интересен также тот факт, что в числе многих заимствований из иранских языков в диалекте сохранились более характерные для языка-источника формы – **նարդիվուն nārdivun** (“лестница”), **ջուն յոն** (“душа”), **բոզար bozar** (“рынок”), **բոզա t’oza** (“новый, свежий”), **քահրիբոր kāhribor** (“янтарь”), **շանդուն šandun** (“канделябр”), **ակուշ akuš** (“скребок”) и др. Целый ряд неэтимологизированных слов явно требуют этимологизации на иранской основе: например, слово **Խրոփոքի Xədođuš** (“мифическое существо – демон-инкуб, которое по ночам наваливается на спящих людей, давит на них”)²⁰ сравнимо со словами персидского **Xoda** (“Бог”) и **duš** (“плечо”), а слово **գարմակ g’ärmäk** (“маленький, мелкий, дитя”)²¹ – со словом **garmak** (“раннеспелая круглая, сладкая дыня”). Есть слова, которые вошли в диалект, подчиняясь более ранним законам чередования: например, слово **խոյլիս xoyla** (“тетя”), заимствованное из персидского, должно было звучать как **xala**, однако, подвергшись закону чередования **a > օу** (как **ազի azi** (“мать”) > **օյզի oysi**, **ճրագ črag** (“лампада”) > **ճրոյգ čroyg** и т. д.), получило вышеупомянутую форму. Подобные слова Рачия Ачарян рассматривает как заимствования более раннего периода²².

Примечательно еще одно интересное обстоятельство: зокская форма собственного имени **Ջոհակ Zohak** в агулисском диалекте не сохранилась, однако присутствующие в диалекте закономерности чередования позволяют предположить, что в диалекте это имя собственное имело форму **Ջրհոկ Zəhok**. В этом нетрудно убедиться, сравнивая многочисленные аналогичные примеры чередования: **հազար hazar** (“тысяча”) > **հրզօր həzzör**, **դժուար džuar** (“трудный”) > **դժօր dəžör**, **դրոշմ došal** (“дрожать”) > **դրոշմ dəšol**, **երևիլ ereval** (“виднеться, показаться”) > **ըրվօլ ərvöl**, **կրակ krak** (“огонь”) > **կրվօկ||գրվօկ k’ə-**

¹⁹ Там же.

²⁰ Մ. Զարարյան, *Ազուլիսի բարբառը*, Ե., 2008, с. 142.

²¹ Там же, с. 73.

²² Հ. Աճառեան, *Քննարկիւն Ազուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, с. 27-28.

rok||g'ərok, բրբռուր trtuir (“гусеница”) > **թըրթթօն տ'əրտօր**, փրփուր prpur (“пена”) > **փըրփօն ր'əրթօր**, բուրվան burvar (“кадильница”) > **փըրվօն ր'əրթօր**, մկրատ **mkrat** (“ножницы”) > **մըկրօն մəkrօտ**, մախաթмахат (“шило”) > **մըխօթ մəxօտ**, փշատ pšat (“лох”) > **փըշօն րəšօտ**, փսակ psak (“венок”) > **փըսօկ ր'əսօկ**, նշխարք nšxark’ (“просфора”) > **նըշխօրք նəšxօրk'** и т. д.

Таким образом, сравнивая вышеизложенные предположения и версии, особенно принимая за основу свидетельство родоначальника армянской историографии Мовсеса Хоренаци и мнение знаменитого арменоведа Манука Абегяна, сопоставляя материалы агулисского диалекта с материалами иранских языков, тем не менее можно считать наиболее вероятной версию происхождения этнонима (самоназвания) **зок** от собственного имени **Аждаhak-Зоhak**.

Վարդանյան Արտակ «Զոկ» ցեղանվան ստուգաբանությունը.– Ագուլիսի բարբառը կրող **զոկ** ցեղանվան ստուգաբանությամբ զբաղվել են հայ և օտարազգի բազմաթիվ ուսումնասիրողներ, սակայն առ այսօր հարցը լիարժեք ուսումնասիրված չէ:

Նիկողայոս Մառը և Արարատ Ղարիբյանը այս ցեղանունը բխեցրել են սկյութների **սակ** ցեղանունից: Քերովբե Պատկանյանը, Սարգիս Սարգսյանցը և Արգամ Այվազյանը համարել են, որ ցեղանունն ընդամենը մականուն է՝ առաջացած բարբառում կիրառվող **հոկ (ոկ), դոկ, նոկ** («այս», «այդ», «այն») ցուցական դերանունների՝ **զ** նախդիրի հետ կիրառվող **զհոկ, գդոկ, գնոկ** ձևերից:

Ըստ Մանուկ Աբեղյանի՝ **զոկ** ցեղանունը առաջացել է մարերի առասպելական արքա **Աժդահակի** անվան **Զոհակ** ձևից: Այս վարկածը պաշտպանել են Լեոն և Մերգեյ Ումառյանը:

Համեմատելով առկա ենթադրություններն ու վարկածները, հիմք ընդունելով հատկապես պատմահայր Մովսես Խորենացու վկայությունն ու անվանի հայագետ Մանուկ Աբեղյանի կարծիքը, համադրելով Ագուլիսի բարբառի նյութերը իրանական լեզուների նյութերի հետ, այնուամենայնիվ, կարելի է առավել հավանական

համարել **զոկ** ցեղանվան (ինքնանվանման)՝ **Աժդահակ-Զոհակի** անունից բխելու վարկածը:

Բանալի բառեր. Գողթն գավառ, Ագուլիսի բարբառ, զոկ, պարսկերեն, իրանական լեզուներ, մարեր, Աժդահակ-Զոհակ:

Վարդանյան Արտակ - բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ավագ գիտաշխատող. artva@list.ru

Vardanyan Artak- Ethimology of the Ethnonym "Zok".– Etymology of the ethnonym **Zok** (speakers of Agulis dialect of the Armenian language) was studied by many researchers, however, to date, there is still no full-fledged study of this issue.

Nicholas Marr and Ararat Gharibyan derived this ethnonym from the ethnonym **Sak** Scythians.

Kerovbe Patkanyan, Sargis Sargsyants and Argam Ayvazyan believed that the ethnonym **Zok** is just a nickname derived from the pronouns **hok, dok, nok** (“this”, “that”) used in the dialect with definite article **z - zhok, zdok znok**.

According to Manuk Abeghian, the ethnonym **Zok** is derived from the form **Zohak** named after the mythical Median king **Azhdahak**. This version was supported by Leo and Sergey Umaryan.

Comparing the above assumptions and versions, especially taking as a basis the testimony of the father of Armenian history Movses Khorenatsi and the opinion of the famous Armenologist Manuk Abegyan, comparing the materials of the Agulis dialect with the materials of the Iranian languages, nevertheless, it is possible to consider the most probable version of the origin of the ethnonym (self-name) **Zok** from its own name **Azhdahak-Zohak**.

Keywords: Goghtn province, Agulis dialect, zok, Persian language, Iranian languages, Medes, Azhdahak-Zohak.

Vardanyan Artak- PhD of Philology, Institute of Language after H.Acharyan of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia, Senior Researcher. artva@list.ru

**НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО
ИССЛЕДОВАНИЯ ТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКОВ
ПИСЬМЕННОСТИ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ***

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-107

Боранбаев Сандыбай Режепович
доктор филологических наук,
НИИ «Социально-гуманитарных наук»
Южно-Казахстанского университета им. М. Ауэзова,
главный научный сотрудник. sandybai60@mail.ru
Серкебаева Гаухар Искакбековна
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
магистр. g.serkebaeva@mail.ru
Керимжанова Акмарал Сеиткеримкызы
Южно-Казахстанский университет им. М. Ауэзова,
магистр. kakmar@mail.ru

Ключевые слова: кыпчакский, язык, тюркские языки, памятники, казахский.

Историческое развитие тюркских языков в среднетюркской эпохе X-XУвв., которое имело, конечно, живую историческую связь с языками древнетюркских письменных памятников, по словам Н.А. Баскакова, характеризуется дальнейшей дифференциацией на племенные группировки¹, благодаря чему впоследствии были образованы существующие кыпчакские языки: караимский, кумыкский, карачаево-балкарский, крымско-татарский, татарский, башкирский, ногайский, каракалпакский, казахский. Основой для их образования послужил старокыпчакский язык, бывший в употреблении в среднетюркскую эпоху. Старокыпчакский язык играл немаловажную роль в образовании ряда языков огузской и других групп.

---

* Ներկայացվել է 22.06.2021, գրախոսվել՝ 24.11.2021:

¹Н. А. Баскаков, К вопросу о классификации тюркских языков, Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, Т. XI, Вып. 2, М., 1952, с. 121-134.

Казахское языкознание – на сегодняшний день одно из направлений науки, имеющее всесторонне разработанные исследовательские методики и научные основы. Но и в этом случае общие теоретические вопросы, наряду с индивидуальными проблемами, требуют более конкретных определений. Одна из них – проблема историко-сопоставительного исследования.

В последние годы вопросу влияния языкового материала древних и средневековых письменных памятников на становление современного казахского языка, сравнительному их исследованию уделяется большое внимание.

Актуальность таких работ заключается в выявлении влияния языка средневековых письменных памятников, имеющих непосредственное отношение к истории казахского языка, на современный казахский язык, их преемственность, в возможности доказательства данной точки зрения путем сопоставительно-исторического исследования фоно-морфосемантической преемственности языка старокыпчакских письменных памятников и современного казахского языка.

С приобретением независимости казахский язык, являясь государственным, стал координировать интересы различных общественно-социальных групп.

В средние века в империи Золотой Орды, государстве мамлюков-кыпчаков и империи Великих Моголов древнекыпчакский язык как один из источников казахского языка играл роль международного языка. Во времена распада империи Золотой Орды тюркские племена, общающиеся между собой на древнекыпчакском языке, поднялись на историческую сцену. Сформировавшийся на основе древнекыпчакского казахский язык стал средством межнационального общения, а сами эти племена приобрели этноним "казах", "тюркские казахи"» (по данным рассказов - легенд об Алты Алаше). Таким образом, преемственность древнекыпчакского и казахского языков были обусловлены исторически, изучение и обоснование данной взаимосвязи вносят весомый вклад в исследование научных проблем, имеющих место в исторической грамматике, лексикологии, источниковедении, этимологии, истории культуры и т.д.

Исследования в этом направлении до настоящего времени осуществлялись в следующих направлениях; 1) специфические особенности отдельных письменных памятников; 2) общелингвистические осо-

бенности, наблюдаемые в языке древних памятников (особенно фонологические, некоторые лексические); 3) выявление диалектно-ареальных особенностей языка памятников; 4) подготовка отдельных специальных изданий письменных памятников; 5) формирование текстового словаря по отдельным письменным памятникам. Следует отметить, что роль кыпчакской цивилизации, древнекыпчакского языка как праязыка для ряда тюркских языков до сих пор оставалась неисследованной. И проблема дальнейшего исследования их преобразований в различных аспектах представляет собой острую необходимость. Разработка данной темы - взаимосвязи старокыпчакского и казахского языков в письменных памятниках, по нашему мнению, диктуется насущной необходимостью дальнейшего развития современной тюркологии в Казахстане².

Памятники старокыпчакского языка представляют собой ценнейший источник для познания ряда весьма важных вопросов истории культуры и этнографии многих тюркских, в первую очередь кыпчакских народов³. Для выяснения некоторых, белых пятен, в истории отдельных тюркских языков старокыпчакские памятники письменности, в частности, "Кодекс куманикус", по словам В. В. Бартольда, имеют исключительное значение.⁴ Мы должны признать, что "главным материалом для исследования истории языка все-таки являются различные писанные источники - рукописи, надписи и т.д."⁵. Исследование исторической взаимосвязи между казахским и древнекыпчакским языками, уточнение особенностей системности древнего языка является задачей первостепенной важности. Язык - историко-социальное явление. Известно, что носители языка в разные времена пользуются словарным фондом с устоявшимися закономерностями, обусловленными внутриязыковыми (интралингвистическими) и внеязыковыми (экстралингвистическими) факторами. Все это рождает различные положения, принципы, обогащает словарный состав, но и вытесняет одну какую-то часть (целенаправленно или стихийно), и изменяет форму применения существующих издревле слов. Выявление закономерностей развития и

---

² С. Р. Боранбаев., Туркология масалалари. Илмий мақалалар туплами, Ташкент, 2006. В. В. Радлов, О языке куманов // Спб., 1884, с.2, с. 34.

³ В. В. Радлов, О языке куманов // Спб., 1884, с.2, с. 34.

⁴ В. В. Бартольд, Новый труд о половцах // Русский исторический журнал РАН // Пг., 1977, Кн.7, с. 139.

⁵ П. М. Мелиоранский, Араб-филолог о турецком языке, Спб, 1900, с.11.

становления языка, сравнение языковых данных того периода с активно применяемыми словами настоящего современного языка (языка унаследователя), определение преемственности между ними являются предметом многих исследований. Кумулятивная особенность языка дает возможность сохранить в себе национальное духовное наследие, передающееся из поколения в поколение. Известно, что современный казахский язык берет свое начало с древнекыпчакского языка. Фактический языковой материал и языковые закономерности становления казахского языка позволяют исследователям делать такие выводы. Наличие письменных памятников дает прекрасный шанс исследователям для сравнительного анализа языковых явлений в звуковой системе, словарном составе и грамматическом строе диалектов древнекыпчакского языка (говоров), которые имеют касательство к следующим аспектам:

- определение филологической, фонетической преемственности между древнекыпчакским и казахским языками;
- определение языково-исторической взаимосвязи между лексическими фондами древнекыпчакского и казахского языков;
- определение исторической сущности тождества и различий в морфологическом строе древнекыпчакского и казахского языков;
- систематизирование особенностей стадийного развития генетических взаимосвязей между древнекыпчакским и казахским языками;
- формирование ряда древнекыпчакских письменных памятников, осуществление сравнения с материалами лексического фонда казахского языка в ходе определения генетической взаимосвязи и преемственности между древнекыпчакским и казахским языками;
- определение сочетаемости в одном системном строе фонологического, лексического и морфологического слоев данных языков, то есть доказательство наличия исторической преемственности между древнекыпчакским и казахским языками;
- определение наличия некоторых фонологических, лексических, морфологических особенностей и в древнекыпчакском, и в древнетюркском языках, выявление причины их применения в современном казахском языке;
- определение культурно-исторической ценности древнекыпчакского языка в формировании казахского языка.

Результаты исследования помогут решить ряд проблем этногенеза истории средневекового Казахстана, что в свою очередь сыграет большую роль в этнологии и тюркологии. Нет сомнений в том, что на сегодняшний день являющаяся объектом повышенного интереса национальной и мировой тюркологии история формирования антропонимов и ее определение станет весомым вкладом в тюркскую ономастику. Не секрет, что до сегодняшнего дня исследования, касающиеся антропонимов, были прерогативой зарубежных ученых. Но с точки зрения понимания национальных особенностей, традиций, языковых проблем исследования ученых-носителей тюркского языка, без сомнения, более доказательны, на основании научно принятого неоспоримого факта, что именно казахская нация является духовным и языковым наследником кыпчаков, живших в средние века.

Для теоретической и методологической основы исследования необходимо использовать монографии и статьи отечественных и зарубежных ученых в области развития тюркологии, последние теоретические и методологические достижения современной тюркской филологии, что позволит более полно развернуть тему уточнения этимологической и этнолингвистической преемственности языкового пласта, относящегося к кыпчакской группе⁶.

Проблематика тесной взаимосвязи исторической грамматики и исторической лексикологии казахского языка вкупе с проблемами тюркологии, дополнительное использование материалов из групп родственных кыпчакских языков, а также лингвистические комментарии, сделанные в сопоставительном аспекте, достаточно традиционны, но предвещает актуальность нового видения на современном этапе развития науки современный, нестандартный подход, попытка изменить угол зрения на особенности языкового развития родственных тюркских народов, произвести переоценку строения, познавательной ценности сохранившихся жемчужин слова, в полной мере используя сравнительный метод исследования мировоззрения, культуры, быта, духовного богатства тюрков, выявить природу языковых явлений посредством изучения антропонимов в языках родственных народов кыпчакской группы, учитывая различия исторического развития этносов.

---

⁶ М. Б. Сабыр, Преемственность лексики среднетюркского и казахского языков (по письменным памятникам XIV в.), АДД., Алматы, 2004, с. 123.

Прежде чем определять историю имен старокыпчакского происхождения, надо ознакомиться с историей их исследования.

Старокыпчакский язык или язык старокыпчакских письменных памятников XI-XV в.в. вообще и XIII-XIV веков, в частности, представляет собой одно из ответвлений общетюркского и более древних языков. Он впоследствии послужил, по всей вероятности, основой для образования ряда современных кыпчакских языков. Надо полагать, что основные или кыпчакские черты ряда ныне действующих языков были сформированы в средние века, "в недрах" бывшего в употреблении в то время старокыпчакского языка. Если они имели более древнюю историю, то ее, очевидно, их происхождение следует отнести к древнекыпчакской и докыпчакской эпохе.

Բորանբան Սանդիբայ, Մերկեբանա Գաուհար, Քերիմժանովա Աբմարալ - Միջնադարյան թյուրքալեզու գրական հուշարձանների համեմատական հետազոտության որոշ խնդիրների շուրջ.- Հոդվածում քննվում է միջնադարյան հին դիչադերենի դերը թյուրքական լեզուների, այդ թվում օղուզական և այլ խմբերի թյուրքական լեզուների կազմավորման մեջ:

Արդի դազախագիտության կարևոր խնդիրներից է միջնադարյան գրավոր թյուրքալեզու հուշարձանների լեզվական ազդեցության բացահայտումը հին և ժամանակակից դազախերենի վրա:

Կարևոր նշանակություն ունի նաև հին դիչադերենի այն գրավոր հուշարձանների նորովի ուսումնասիրությունը, որոնք կարող են հնչյունական-ձևաբանական և իմաստաբանական ընդհանրություններ ունենալ դազախերենի հետ:

Հեղինակները նշում են, որ դիչադերենին բնորոշ լեզվական առանձնահատկությունները ձևավորվել են միջնադարում, սակայն, ամենայն հավանականությամբ, բխում են վաղնջադիչադերենից և անգամ առավել հին ժամանակաշրջաններից:

Բանալի բառեր. դիչադերեն, լեզու, թյուրքական լեզուներ, հուշարձաններ, դազախերեն:

Սանդիբայ Ռեջեբի Բորանբան, Մ.Աուեզովի անվան համալսարանի «Հասարակական-հումանիտար գիտությունների» ԳՀԻ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր. sandybai60@mail.ru
Գաուհար Իսկակբեկի Սերկեբանա, Մ.Աուեզովի անվան հարավ-դազախական համալսարան, մագիստրոս. g.serkebaeva@mail.ru
Աքմարալ Սեիթբերիմի Քերիմժանովա, Մ.Աուեզովի անվան հարավ-դազախական համալսարան, մագիստրոս. kakmar@mail.ru

Sandybai Boranbayev, Gauhar Serkebayeva Akmaral Kerimzhanova-Around Some Problems of Comparative Study of Medieval Turkic Written Monuments.-The article discusses the role of the Kypchak language in formation of Turkic languages, among those, its influence on Oghuz and other groups.

Among the challenges of modern Kazakh studies is identification of the Turkic written sources that had influence on the historic and modern Kazakh languages. Another important target is reviewing of Kypchak written sources to reveal phonetic-morphological and semantic commonalities with the Kazakh language.

The authors also mentioning that the distinctive features of the Kypchak language have been shaped in the medieval period, nevertheless, point out that to all probability, they can be traced back to ancient Kypchak and even to more ancient form of the language.

Keywords: Kipchak, language, Turkic languages, monuments, Kazakh.

Sandybai Boranbayev - Social & Humanities Sciences Research Centre, M.Auezov South Kazakhstan University, Doctor of Philology.

sandybai60@mail.ru

Gauhar Serkebayeva - M.Auezov South Kazakhstan University, MA.

g.serkebaeva@mail.ru

Akmaral Kerimzhanova - M.Auezov South Kazakhstan University, MA.

kakmar@mail.ru

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄ
Վ- ՄԿԶԲՆԱՀՆՉՅՈՒՆՈՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԲԱՌԵՐԻ
ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ*

DOI: 10.54412/2738280X-2021.1-114

Զաքարյան Հովհաննես
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
«Տաթև» գիտակրթական համալիր,
լեզվաբանության բաժանմունքի ղեկավար.
hovzakaryan@yahoo.com

Բանալի բառեր. հայոց լեզու, ստուգաբանություն, հնդեվրոպական նախալեզու, արմատային տարբերակներ, աճական, ձայն-դարձ, շարժուն s-:

Տողերիս հեղինակի մի հոդվածում (Զաք.-1)¹ փորձ է արվել փարատելու այն նախապաշարումը, որ եթե հայերենում բառը սկսվում է վ-ով, ուրեմն ամենայն հավանականությամբ իրանական փոխառություն է (տե՛ս, օրինակ, ՀԼՊՆԺ², 557-558): Այդ հոդվածում անհնար էր տեղավորել ձեռքի տակ եղած ողջ փաստական նյութը, որ վերաբերում է հ.-ե. նաև այլ արմատների: Ստորև կներկայացնենք հայերենի վ սկզբնահնչյունի հ.-ե. ծագումն ապացուցող նոր փաստեր:

Անկայուն ձայնավոր սկզբնահնչյունից կամ սահող s-ից հետո *w (վ, ս)³ հնչյուն ունեցող հ.-ե. մի շարք արմատներից առա-

---

* Ներկայացվել է 02.08.2021, գրախոսվել՝ 29.09.2021:

¹ **Հ. Զաքարյան**, *Հայերենի վ- սկզբնահնչյունի հնդեվրոպական ծագման մասին*. - «Հայոց լեզվի պատմական ուսումնասիրության արդի խնդիրներ (գիտական հոդվածների ժողովածու)», իմր.՝ Վ. Կատվայան և ուրիշներ, Ե., «Գիտություն», 2019, էջ 34-45:

² **Գ. Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987:

³ Տարբեր հետազոտողներ միևնույն արմատի միևնույն հնչյունը հաճախ արտահայտում են տարբեր նշաններով: Տվյալ դեպքում ունենք *w/վ/ս տարբերակներ, որոնցից որևէ մեկի ընտրությունը սույն պարագայում համարում ենք պայմանական:

ջացած հայերեն բառերի ուսումնասիրությունը բացահայտում է յուրօրինակ պատկեր, որը մեր հեղինակած վերոհիշյալ հոդվածում ցույց ենք տվել *(a)յե- «հոսել; թաց; ջուր» արմատի օրինակով: Այժմ կքննարկենք հ.-ե. համանուն մեկ այլ արմատ՝ *(a)յե- «լինել, ապրել, բնակվել; բնակիչ; բնակատեղի, տուն» (ՀԱԲ⁴, 1, 576-577, ՀՄԲ 165, Նիկ.⁵*(a)wes-, Պոկ.⁶ № 2184, *յես-1, ՎԲԱ⁷, *h₂wes-), և դրանից ծագած հայերեն մի քանի բառեր⁸: Նշված աղբյուրներում առկա է այդ արմատի *յե- (առանց անկայուն սկզբնաձայնավորի) տարբերակից առաջացած հայ. **գոյ** բառը (ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ <*uosio-)⁹: Գ. Ջահուկյանը սրան ավելացրել է ***գոնել** «լինել» (<*uosne-), **գիւղ** (<*ueik'h-li-՝ *ueik' «տուն, բնակատեղ, ավան») բառերը (ՀՄԲ¹⁰, 162-163)¹¹, սակայն չկա այդ արմատի *աւե- (անկայուն սկզբնաձայնավորով) տարբերակից առաջացած հայերեն բառի օրինակ: Բառակազմի *աւ-> **աւ-** հնչյունական անցումը, կարծում ենք, կարելի է տեսնել **աւան** բառում:

⁴ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հհ. 1-4, Ե., 1971-1979:

⁵ **S. Nikolaev**, *Database of Indo-European etymology*.- <http://starling-rinet.ru/cgi-in/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\piet&first>

⁶ **J. Pokorny**, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern-München, 1959 (<http://dnghu.org/indoeuropean.html>):

⁷ Wiktionary (<https://en.wiktionary.org/wiki>):

⁸ Չայնավորով սկսվող արմատները (բառերը) հ.-ե. մի շարք լեզուներում այս կամ այն չափով հակված են ստանալու հազագ, որը հայերենում արտահայտվում է որպես **h** կամ **j** նախաձայն: Ուստի որոշ հետազոտողներ նախընտրում են այդ հազագը ներառել հ.-ե. վերականգնվող նախաձայնների մեջ: Տվյալ դեպքում դա կարող է ունենալ, օրինակ, *(h)(a)յ(e)- տեսքը: Տարբեր հետազոտողներ այդ հազագը նշանակում են նաև H կամ h₂ ձևով: Մենք հակված ենք այդ հազագը համարելու ոչ թե ի սկզբանե առկա, այլ տվյալ պահին կամ հետագայում ավելացած տարր՝ որպես նախահավելված, որ պարտադիր չէ ներառել նախաձայնների բոլոր տարբերակներում անխտիր:

⁹ Հ. Աճառյանը նշել է, որ *յես- «մնալ, բնակվել, տունուտեղ» նախաձևը կազմված է *au- «բնակիչ» արմատից *es- մասնիկով և սկզբնաձայնավորի անկումով (ՀԱԲ, 1, 576):

¹⁰ **Գ. Ջահուկյան**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010:

¹¹ Անգլերեն Վիքիբառարանը, հ.-ե. նախաձևը տալով ***h₂wes-** ձևով, որպես 2-րդ իմաստ է նշում «մնալ, գիշերել» և ժառանգ ձևերի շարքին է դասում նաև **ագանիմ** բառը (ՎԲԱ, h₂wes-), որի հետ է սովորաբար կապվում **աւթ (օթ)** «գիշերում» {<*auti- <*au- «գիշերել, քնել»} բառը (ՀԱԲ, 4, 609-610, ՀՄԲ, 101):

Աւան «բնակավայր, շեն, գյուղաքաղաք» բառը Հ. Աճառյանը համարել է փոխառություն պիլ. ենթադրյալ *āvahan ձևից, որը բր-խեցվում է հ.-ե. նույն *(a)ye- նախաձևից (ՀՄԲ, 1, 353-354): Գ. Ջահուկյանը վերականգնել է պիլ. (պարթև.) *āvān ենթադրյալ ձևը (ՀՄԲ, 99): Սակայն հայերեն այս բառը փաստորեն կարելի է անմիջականորեն բխեցնել հ.-ե. նախաձևից՝ *axa-n- (կամ գուցե *axas-no-)¹² >**աւան** բանաձևով¹³:

Ինչ վերաբերում է հայերենի վ սկզբնահնչյունին, ապա դրա բացատրությունը հետևյալն է: Հ.-ե. *ax(e)- հնչյունակապակցությամբ սկսվող որոշ բառերի դեպքում ձայնավորից առաջ *ax-> աւ-անցումից այնքան հետո, երբ այլևս չէր գործում ք > գ անցման օրենքը, անկայուն սկզբնաձայնավորն ընկել է, և միջձայնավորային դիրքում գրեթե /վ/ հնչող, իսկ այդժամ բառասկզբում հայտնրված ւ-ը (այն էլ ձայնավորից առաջ) օրինաչափորեն վերածվել է վ-ի (քանի որ հայերենում բառասկզբում ւ չի կարող լինել): Արդյունքում ունենում ենք *ax- > աւ- > (ա)ւ- > վ- հնչյունական անցման բանաձևը: Տվյալ դեպքում այդպես կարելի է բացատրել **վան** բառի հնդեվրոպական ծագումը:

Վան «բնակավայր, բնակարան, հյուրանոց» բառը Հ. Աճառյանը, հետևելով Հյուրշմանին, համարել է փոխառություն իրանա-

¹² Բառավերջում (արմատի վերջում) ձայնավորահաջորդ s-ի անկման մասին տե՛ս **Հ. Աճառյան**, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. VI, Ե., 1971 (այսուհետ՝ ԼՔՀԼ), էջ 558:

¹³ Բառասկզբի *aw (ax, au) > **աւ** անցման հայտնի օրինակներ են **աւիշ** (<*ayē-skh- (ՀՄԲ, 102)), **աւիլի (օղի)** (<*aylio- (ՀՄԲ, 102)), **աւր (օր)** «մաղձ» (<*ax-ro- (ՀՄԲ, 104)), **հաւառի** «գետառ, մայր գետ» (<*axər-s- (ՀՄԲ, 454)) բառերը՝ հ.-ե. *(a)ye- «հոսել; թաց; ջուր» արմատից, **աւձ-իք (օձ-իք)** (<*aughiiā- (ՀՄԲ, 102)) բառը՝ *augh- «պարանոց, վիզ» արմատից, **աւճ (օճ)** «պատասխան, պատգամ» (<*awihd <*auēd-io- (ՀՄԲ, 102)), **աւետ (աւէտ)** «ուրախ լուր, ողջույն» (<*aue(i)d- (ՀՄԲ, 101)), **աւրեր (օրեր)** «անեծք, նզովք, նախատինք» (<*au-ro- կրկնությամբ (ՀՄԲ, 104)) բառերը՝ *au(e)- «խոսել» արմատից, **աւլի (օղի)** «ոչխար» (<*owi-dh-iio- (ՀՄԲ, 100)), բառը՝ *owi- «ոչխար» արմատից, **աւթ (օթ)** «գիշերում» (<*au-ti- (ՀՄԲ, 101)) բառը՝ *au- «գիշերել, քնել» արմատից, **աւղ (օղ)** «կոշիկ» (<*ou-dh- (ՀՄԲ, 100)), **աւթոց (օթոց)** «ծածկոց, թիկնոց» (<*au-t-ng (ՀՄԲ, 101)) բառերը՝ *eu- «հագնել» արմատից, **աւոց (օոց)** «հեռու» (<*au-lo- (ՀՄԲ, 102)), **աւցտել (օցտել)** «հեռացնել, պառակտել» (<*au + ցտել (ՀՄԲ, 104-105)) բառերը՝ *au- «ցած, հեռու» արմատից և այլն:

կան ենթադրյալ *wahana ձևից (ՀՄԲ, 4, 302-303): Գ. Ջահուկյանը վերականգնել է պիլ. (պարթև.) *van ենթադրյալ ձևը (ՀՄԲ, 99): Մակայն հայերեն այս բառը ևս կարելի է անմիջականորեն բխեցնել հ.-ե. նախաձևից՝ *axa-n- >աւան- > (ա)ւան- > **վան** բանաձևով: Մրա ածանցյալներից հիշենք **վանք** «մենաստան», **վանատուր** «հյուրընկալ», **վանիկ** «հարկ, բնակարան» բառերը: Մի ածանցյալ էլ պիտի համարել **Վանանդ** տեղանունը (երեք գյուղանուն, մեկ քաղաքանուն, մեկ գավառանուն ևն)¹⁴ (**-անդ** ածանցի համար հմմտ. *արգանդ, վարս-անդ, կալ-անդ, եռ-անդ, աղ-անդ, գով-(ա)նդ* ևն, տե՛ս նաև ՀՄԲ, 797)¹⁵: Ի դեպ, Հ. Աճառյանը, կասկածելով իր ընդունած ստուգաբանությանը, փորձել է դա հիմնավորել տրամաբանորեն՝ գրելով. «...**հարևան** «դրացի», բուն «բնակակից», որ կազմուած է **հար-** < գնդ. haδa- «միասին» + **վան** բառերից. հմմտ. **հարագատ, հարակաշ**: Որովհետև **հար-** ձևը առանձին գոյութիւն չունի հայերէնում, ուստի **հարևան**, ինչպէս և **հարակաշ** ու **հարագատ**, ամբողջապէս իրանեան բառեր են, և հետևաբար **վան** իրանեան բառ է» (նույն տեղում): Մա կեղծ տրամաբանություն է, քանի որ **հար-**ը հայերէնում ոչ միայն առանձին գործածություն ունի, այլև որպէս նախաձանց միանում է բնիկ հայերեն արմատներին (**հարակից, հարատև** ևն), ինչպէս նաև սովորական երևույթ է, երբ փոխառյալ և բնիկ ձևայինները միանալով բաղադրյալ բառեր են սերում: Վերջապէս, Հ. Աճառյանի այս տրամաբանությամբ կարելի է նույն հաջողությամբ պնդել, որ **վան-**ը բնիկ հայերեն է, քանի որ **օթևան (օթեվան)**-ի **օթ-**ը հենց ինքը՝ Հ. Աճառյանը, ստուգաբանել է որպէս բնիկ հայերեն արմատ (ՀՄԲ, 4, 609-610), իսկ **իջևան**-ի **եջ-**ը բնիկ հայերեն արմատ է ըստ Պոկոռնու և Ջահուկյանի (ՀՄԲ, 245): Փաս-

¹⁴ Գ. Ջահուկյանը **Վանանդ**-ը համարել է իրանական փոխառություն՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ պահլավերէնում մոտավորապէս այդպէս է եղել Վեգա աստղի անունը (Գ. Ջահուկյան, Ստուգաբանություններ, «Պատմա-բանասիրական հանդէս», 1996, հմ. 1-2, էջ 45):

¹⁵ Գ. Ղափանցյանը դիտարկել է **-անդ** տեղանվանակերտ ածանց, օրինակ՝ *Հարբանդ, Մարբանդ, Եռանդ, Վարբանդ(ա)* ևն (տե՛ս Հ. Բարսեղյան և ուրիշներ, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. 4, Եր., 1998, էջ 753):

տացի դրանց նման մի ներհայերենյան կազմություն էլ **հարևան** բառն է: Մեկ այլ առիթով՝ **հարևան** բառը ստուգաբանելիս, Շ. Ա-ճառյանը **վան** արմատը իրանյան է համարել վ նախաձայնի պատճառով (ՀԱԲ, 3, 57-58): Սա վերոհիշյալ նախապաշարման հերթական արտահայտությունն է: Ինչպես տեսնում ենք, **վան** արմատը փոխառյալ համարելու փաստարկները կա՛մ թույլ են, կա՛մ անհիմք: Նկատենք նաև, որ **վան**-ը փաստորեն **աւան**-ի կրճատված տարբերակն է¹⁶, և այդ երկու բառերը իրենց նմանության պատճառով բաղադրություններում հաճախ շփոթվում են ու միմյանց ազատ փոխարինում: Օրինակ՝ **օթևան**-ը ունի **օթեվան** տարբերակը (ՆԲՀԼ¹⁷) (մեկը՝ -**աւան**, մյուսը՝ -**վան** բաղադրիչով), **իջևան**-ը ունի **իջեվան**, **իջեվան**, **իջավան**, **իջաւան** տարբերակները, ընդ որում՝ ՆԲՀԼ-ն հիմնական է համարել **իջեվան** տարբերակը (ինչպես և **օթեվան**-ը):

Կա նաև **Վան** տեղանունը, որի խալդերեն սեպագրի **Բիայնա** ընթերցումը, եթե իրոք հավաստի է, ապա պետք է համարել **վան** հասարակ անվան համանուն և փորձել բխեցնել թերևս *bheu- «աճել, բարգավաճել» հ.-ե. նախաձևից (որից են իլլիր. Bounnos տեղանունը, անգլ. be «լինել», հայ. բոյն, բոյս, բայ ևն [ՀՄԲ, 135])՝ **Վան**<**Բիայնա** <*bhea-no-<*bheu- բանաձևով (**վ-բ** լծորդության համար հմմտ. *վիթն – բութեն, վեժ – բեժ «վարագույր», Վասիլ – Բարսեղ, Բասեն – Վազան, Էրեբունի – Երեւան* ևն)¹⁸: Մյուս կողմից՝ խալդերեն սեպագիրը թերևս կարելի է կարդալ **Վա(յ)նա**՝ քմայնացած վ-ով ու ա-ով (ինչպես հնչում է այդ անվան սեռական հոլովածը Վանի բարբառում) և նույնացնել **վան** հասարակ անվան հետ:

¹⁶ Հմմտ. **աւագան** >(բրբռ.) **վագան** (տե՛ս *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հհ. Ա-Է, Ե., 2001-2012 (այսուհետ՝ ՀԼԲԲ), հ. 9, էջ 8) անցումը:

¹⁷ Մ. Աւգերեան և ուրիշներ, *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, Վենետիկ, 1836-1837:

¹⁸ Գուցե երբևիցե պարզաբանվի հ.-ե. *bheu- «աճել, բարգավաճել» և *(a)ye- «բնակիչ, լինել, ապրել, բնակվել, տուն, բնակատեղի» հոմանիշ արմատների ծագումնաբանական կապը, և հասկանալի դառնա **գ-վ-բ** լծորդության էությունը:

Այս բառերի առնչությամբ կարելի է քննարկել նաև **գոմ** «անասնատուն», **գաւիթ** «նախասրահ, փարախ» և **գվուկ (գհուկ)** ոչխարանոց» բառերը:

Գոմ «անասնատուն» բառը *uos-mo- «մնալ, ապրել, բնակվել, գիշերել» նախաձևից է բխեցրել Հ. Հյուբշմանը՝ հետազայում հրաժարվելով իր այդ ստուգաբանությունից: Հ. Աճառյանն ընդունելի է համարել Լիդենի *ghomo- >**գոմ** ստուգաբանությունը, որ հայ-գերմանական զուգաբանություն է (ՀԱԲ, 1, 574-575, ՀՄԲ, 167): Միանգամայն համոզիչ է թվում, չնայած ոչ պակաս համոզիչ է Հ. Հյուբշմանի առաջարկած ստուգաբանությունը:

Գաւիթ «1. նախասրահ, 2. բակ, 3. փարախ» բառը անհայտ ծագման են համարել Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 1, 528) և Գ. Ջահուկյանը (ՀՄԲ, 153): Բնակության գաղափարի հետ այս բառի իմաստային սերտ առնչությունը հիմք է տալիս առաջարկելու **գաւ-իթ** <*(a)uəu- < *aʁ-«բնակիչ» ստուգաբանությունը (-իթ ածանցի համար հմմտ. *խրճ-իթ, կնճ-իթ, կող-կող-իթ* «որկոր» են):

Գվուկ (գհուկ) «փարախ, ոչխարի գոմ, ոչխարանոց» (Մալիւ.¹⁹, 1, 472, 450)²⁰ բառը տեղ չի գտել ստուգաբանական բառարաններում: Դիտարկելով որպես ածանցավոր բառ (*գվ-ուկ*) և իմաստից ելնելով՝ կարելի է ենթադրել, որ **գվ-** (***գիւ-**) արմատը նախորդ բառի **գաւ** արմատի ձայնդարձային տարբերակն է (վ - **հ** անցման համար հմմտ. *ղավուկ – ղահուկ, հող – վող* են):

Քննարկենք **հ.-ե.** ևս մեկ արմատից սերված հայերեն բառերը: Հ.-ե. *ues-no- «զին» արմատից է հայերեն **զին** բառը (ՀԱԲ, 1, 556-557, ՀՄԲ, 161, Պոկ., № 2192՝ *ues-no-)²¹: Եթե համարենք, որ բուն արմատն է *uē-, իսկ **s-**ն աճական է, ապա կարելի է այդ արմատից

¹⁹ **Ս. Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945:

²⁰ Կա նաև **դհուկ** «ուլանոց, ուլատուն, ուլերի փարախ» բառը (**Ա. Սուքիասյան**, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան*, Ե., 1967, էջ 171):

²¹ Այլ լեզուներից կարելի է հիշել իւեթ. *uəš-*, *uəšija-* «զնել, գնում», *ušsanija-* «վաճառել», *ueššia-* «զին», լատ. *vīlis* «էժան» (Պոկ., № 2191, *ues-8* «զնել, ծախել»), *h.hնդկ. vasná-* «զին, աշխատավարձ», *vasnayati* «սակարկել», *հուն. ὤνοϛ* «զին», լատ. *vēnus* «վաճառք», *հ.ռուս. věno* «օժիտ», իւեթ. *uššaniya-* «վաճառել» (Պոկ., № 2192՝ *ues-no- «զին»):

բխեցնել նաև հայ. **վաճառել**, **վճար** և **վարձ** բառերը՝ ելնելով վերոհիշյալ **զ – վ** լծորդության մեր մեկնությունից:

Վաճառել «ծախել» բառը թե՛ Հ. Աճառյանը, թե՛ Գ. Ջահուկյանը համարել են փոխառություն պիլ. (մ.պրսկ.) *vāčār* «շուկա» բառից (ՀԱԲ, 4, 298-299, ՀՄԲ, 702): Բայց հայերեն **վաճառ**- արմատը չունի «շուկա» իմաստը (որ արտահայտվում է *վաճառանոց* ածանցյալով), իսկ իրան. *vāčār*- արմատն էլ առանց ածանցի չունի «ծախել» իմաստը: Չնայած հայ. և իրան. այս արմատների համանունությանը՝ առաջարկում ենք հայ. **վաճառ**-ի համար վերականգնել հ.-ե. **ue-* «ծախել, գնել» արմատի*(a)*uə-gʷy-*(<**վաճ-**) տարբերակը (որում ունենք *gʷy* (<**ճ**) աճականը)՝ **-առ** ածանցով (հմմտ. *մաճ-առ*, *կայտ-առ*, *մաց-առ* ևն)²²:

Վճար «վարձք, հատուցում, մուծում» բառը թե՛ Հ. Աճառյանը, թե՛ Գ. Ջահուկյանը համարել են փոխառություն պիլ. (մ.պրսկ.) *vičār* «բաժանում, լուծում, բացատրություն» բառից (ՀԱԲ, 4, 345-346, ՀՄԲ, 713): Բայց իմաստային առումով սա ևս համոզիչ մեկնություն չէ: Թե՛ ձևի, թե՛ իմաստի առումով ավելի հարմար ենք գտնում այս բառը անմիջականորեն բխեցնել հ.-ե. **ue-* «ծախել, գնել» արմատի *(a)*uē-gʷy-* (< ***վիճ-**) տարբերակից (որում ունենք *gʷy* (<**ճ**) աճականը)՝ **-ար** ածանցով (հմմտ. *կերպ-ար*, *տիպ-ար*, *գալ-ար*, *պալ-ար* ևն, տե՛ս նաև ՀՄԲ, 800):

Վարձ «վճար, հատուցում» բառը թե՛ Հ. Աճառյանը, թե՛ Գ. Ջահուկյանը համարել են փոխառություն պիլ. (մ.պրսկ.) ենթադրյալ *varz «շահ, վաստակ» բառից (ՀԱԲ, 4, 322, ՀՄԲ, 707): Բայց պահլավական արմատներ հորինելու փոխարեն ավելի հարմար ենք գտնում այս բառը ևս անմիջականորեն բխեցնել հ.-ե. **ue-* «ծախել, գնել» արմատի *(a)*uə-r-gʷh-* (< ***վարձ**) տարբերակից՝ *r* և *gʷh* (<**ձ**՝ բաղաձայնից հետո)²³ աճականներով:

²² Չի բացառվում որ այս **առ**-ը ոչ թե ածանց է, այլ արմատ՝ «վերցնել, ստանալ» իմաստով, որի դեպքում **վաճառել** կնշանակի «վճար՝ գին առնել (ապրանքի դիմաց)» (բառակազմական առումով հմմտ. *բացառել*, *կիրառել*, *հաշվառել*, *զանցանել*, *ներառել* ևն):

²³ Չայնավորից հետո *gʷh*-ն որպես կանոն դառնում է **զ** (ԼՔՀԼ, 583):

Անցնենք հ.-ե. ևս մեկ արմատից սերված հայերեն բառերի քննությանը: Խոսքը *(a)u(e)-g'h- «պարանոց, վիզ, ճիտ, ծոծրակ» արմատի մասին է (ՀՄԲ 102 *augh-, Պոկ. № 143, *augh-, *ugh-, Նիկ. *aug'h-en-): Այս դեպքում g'h-ն թերևս աճական է: Նշված աղբյուրներում առկա է հայ. **աւձ-իք (օձ-իք)** բառը (ըստ Գ. Չահուկյանի՝ *aughiiā- <*augh- «պարանոց» (ՀՄԲ, 102))²⁴: Նկատի ունենալով **աւ-վ** լծորդության մեր մեկնությունը՝ առաջարկում ենք նույն արմատից բխեցնել նաև **վիզ** բառը:

Վիզ «պարանոց, ճիտ» բառը Հ. Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀՄԲ, 4, 337-338)²⁵: Գ. Չահուկյանը նախապես մտցրել է որպես բացառություն **վ-ով** սկսվող բնիկ հայերեն բառերի շարքը՝ **վիզ** < *au-g'h- «ծոծրակ» < *uei- «ոլորել, ծռել» (Չահ.-1²⁶, 268), այնուհետև համարել է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ համեմատելով ավ. vaēz ձևի հետ (ՀՄԲ, 711)²⁷: **Վիզ** բառը Նիկոլանի բառարանում բխեցված է *weng'- «վիզ, այտ» արմատից, սակայն հ.-ե. g'-ն հայերենում որպես կանոն դառնում է **ծ**, բայց ո՛չ **զ** (ԼՔՀԼ²⁸, 533-534), նաև բացատրված չէ, թե ինչու սպասվող **զ-ի** փոխարեն առկա է **վ** սկզբնահնչյունը: **Վիզ** բառը՝ իր բարբառային **խիզ** տարբերակով, **աւձիք**-ի հետ նույնարմատ է համարել նաև Հ. Մարտիրոսյանը՝ որպես ենթաշերտային ծագ-

²⁴ Այլ լեզուներից բերվում են հ.հնդկ. usṇihā, հ.հուն. αὐχίον օրինակները (Պոկ., № 143, Նիկ. *aug'h-en-):

²⁵ Հ. Աճառյանը, հետևելով Մեյերին, չի ընդունել Պեդերսենի առաջարկը՝ **վիզ** բառը կապելու հ.պրուս. winsus «պարանոց», չեխ. vaz «ծոծրակ» բառերի հետ, որոնք էլ կապված են հ.սլավ. **взяти** «կապել» բառի հետ (իբր «գլուխը մարմնին կապող մարմնամաս»), որի **в-** սկզբնահնչյունը նախդիր է, իսկ արմատն է **яз-/уз-** «1. կապ, 2. նեղ»: Այնուհանդերձ այս ստուգաբանությունը հիշված է ռուսերեն Վիքիբառարանում (взять) (այսուհետ՝ ՎԲՌ (<https://ru.wiktionary.org/wiki>)): Իսկ Յ.Պոկոնոնու բառարանում **վիզ** բառը հիշատակված է *angh- «նեղ» արմատի տակ՝ նկատի ունենալով, որ վիզը մարմնի նեղ մասն է (Պոկ., № 85, *angh- «նեղ»):

²⁶ Գ. **Джаукян**, *Очерки по истории дописьменного периода армянского языка*, Ե., 1967.

²⁷ Գ. Չահուկյանը **վիզ** բառի աճանցյալ է համարել **վզան** «հպարտ» բառը (ՀՄԲ, 710):

²⁸ Հ. Աճառյան, *Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի*, հ. 6, Ե., 1971:

մամբ բառեր²⁹: Մինչդեռ միանգամայն հարմար է վիզ բառը **գ-** վ լծորդության վերոհիշյալ բանաձևով բխեցնել հ.-ե. **(a)uēg'h-* «պարանոց, վիզ, ճիտ, ծոծրակ» նախաձևից, որի *g'h-* ն ձայնավորից հետո հայերենում օրինաչափորեն դառնում է ոչ թե **ձ** (ինչպես **աւձիք** բառում), այլ **զ** (հմմտ. **dheig'h-* > դէզ, **dig'h-* > տիզ, **eg'h-* > եզն, **leig'h-* > լէզ, **meig'h-* > մէզ, **og'hinio-* > ոզնի)³⁰:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալ **աւ-ու** լծորդությունը՝ նույն արմատից հնարավոր է դուրս բերել նաև **ուլն(ուղն, յուլն)** «1. վիզ, պարանոց, ճիտ, 2. անրակ, 3. ուլունքահատ» բառը՝ արտածելով **ուլն** < **(a)u-l-no-* բանաձևը³¹: Սակայն այս բառի համար մինչ այժմ ընդունելի է համարվում **ուլն** < **olen-*՝ **el-* «ծռել, թեքել»³² ստուգաբանությունը (ՀԱԲ, 4, 592-493, ՀՄԲ, 747), որը նույնպես համոզիչ է:

Այժմ քննարկենք մեկ օրինակ՝ հ.-ե. շարժուն **ս-**ով արմատներից: Հ.-ե. **uēr-* (**suēr-*) «կապել, կցել, կախել» արմատի (Պոկ., № 2148, **uēr-1*, **suēr-* «կապել, կցել») **uēr-* տարբերակից հայերենում *-կան* ածանցով սերվել է **ուռկան** «թարփ» բառը (ՀՄԲ, 751), իսկ **uēr-* տարբերակից՝ *-ի* ածանցով **զերի**³³ «կապված, շղթայված» բառը (ՀԱԲ, 1, 543-544)³⁴: Եթե հ.-ե. **u-* ձայնորդը իրեն նախորդող շարժուն **ս-**ի կամ անկայուն սկզբնաձայնավորի անկման դեպքում բաղաձայնից առաջ հայերենում դարձել է **ու** ձայնավոր (*ուռկան*),

²⁹ **H. Martirosyan**, *Etymological dictionary of the Armenian inherited lexicon*. — [«Leiden Indo-European Etymological Dictionary Series](#), Volume: 8», Brill, 2008, էջ 594-595, 153-154:

³⁰ Տե՛ս ԼԲՀԼ, 539-540:

³¹ Այս **աւ- ու** անցման համար հմմտ. **աւիշ – ուղիս** (տե՛ս Զաք - 1):

³² Նույն արմատից է դուրս բերվում հայ. **ողն** բառը (ՀԱԲ, 3, 554, ՀՄԲ, 601):

³³ Գ. Ջահուկյանը, հետևելով Պոկոռնուն, **զերի** բառը նախընտրել է կապել հ.-ե. **uēr-* «գտնել, վերցնել» արմատի հետ (ՀՄԲ, 157-158, Պոկ., № **2165**, **uēr-4* «գտնել, վերցնել»): Սակայն զերի ոչ այնքան գտնում են, որքան վերցնում բռնությամբ՝ կապկպելով, շղթայելով ևն (իմաստային անցման համար հմմտ. լատ. *captivus* «զերի, կալանավոր»՝ *capio* «ճանկել, հափշտակել, բռնագրավել» բայից): Ուստի Հ. Աճառյանի մեկնությունն ավելի համոզիչ է:

³⁴ Այլ լեզուներից կարելի է հիշել այլ. *vjer* «կառչել», *vark* «շղթա», *vargarī* «շարան», լիտվ. *veriù*, *vér ti* «թել», լատվ. *vārštīt* «կրկնակար», *vīrve* «պարան, ճուպան», ռուս. *вереница* «շարան», հ.սլավ. *verigy* «շղթաներ, կապանքներ», լիտվ. *sveĩti* «կշռել», լատվ. *svars* «կշիռ», հ.բ.զերմ. *swār* «ղժվար, ճնշող» ևն (Պոկ., №, 2148, *uēr-1*, *suēr*), ռուս. *верша* «թարփ, վարկան»:

ապա ձայնավորից առաջ, ինչպես տեսնում ենք, կարող է դառնալ **գ** (սկզբնաձայնավորի վաղ անկման դեպքում՝ *գոյ, գոնել, գիւղ, գաւիթ, գվուկ, գերի*) կամ **վ** (սկզբնաձայնավորի ուշ անկման դեպքում՝ *վան, վիգ, վարձ*) կամ **ւ** (սկզբնաձայնավորի պահպանման դեպքում՝ *աւան*): Հայտնի է, որ *սւ-ն ձայնավորից առաջ (շարժուն s-ի պահպանմամբ) բառակազմում դարձել է **ք**՝ *sw- > *hw- > *hq- > *hp- > **ք** անցմամբ³⁵ (ԼՔՀԼ, 493-494): Իսկ նույն դիրքում շարժուն s-ի փոքր-ինչ ուշ անկմամբ (երբ ս-ն ձայնավորից առաջ հասցրել է դառնալ բաղաձայն *v) հնարավոր է *(s)ս- > *(s)v- > *v->**վ**- անցումը: Հնչյունական անցման այս տարբերակները նկատի ունենալով՝ առաջարկում ենք նույն՝ *(s)սեր-«կապել, կցել, կախել» արմատից բխեցնել նաև **վարկան, վարմ, վարակ, վարարկել, վերտ, ուռեակ, քայռ, գար, գորգ, քուղ, քոստել** բառերը:

Վարկան «թարփ» բառը Հ. Աճառյանը հիշատակել է որպես **ուռկան**-ի թերևս գավառական տարբերակ (ՀԱԲ, 4, 608), իսկ Գ. Ջահուկյանը, թերևս ելնելով վ-ով սկսվող բառերի վերաբերյալ հայտնի նախապաշարումից, կասկածով ենթադրել է, թե **վարկան**-ը գուցե իրանական ծագում ունի (ՀՄԲ, 751): Հիմք ընդունելով Հ. Աճառյանի կարծիքը և ելնելով ու-վ լծորդության մեր մեկնությունից՝ առաջարկում ենք այս բառը բխեցնել *սեր- «կապել, կցել, կախել» արմատի *(s)սեր- տարբերակից (>**վար**-)՝ նույն *-կան* ածանցով (հմմտ. *ուռկան, լծկան, թխսկան, գուժկան* են):

Վարմ «1. թակարդ, ծուղակ, որոգայթ, ուռկան, որսի ցանց, 2. հյուսածո ցանցակերպ զարդ» բառը անհայտ ծագման են համարել Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 4, 323) և Գ. Ջահուկյանը (ՀՄԲ, 707): Առաջարկում ենք այս բառի **վարմ** <*(s)սեր-m- <*(s)սեր- «կապել, կցել, կախել» ստուգաբանությունը, որտեղ *m-ն աճական է:

Վարակ «1. կապ, հանգույց, 2. ծառի ճյուղի կցատեղ, 3. հիվանդության հարուցիչ» (որից՝ **վարակել** «1. կապել, կաշկանդել, պատել, պաշարել, 2. հիվանդության հարուցիչը փոխանցել») բա-

³⁵ Օրինակ՝ *swesōr- > *քոյր*, *swopno- > *քուն*, *swidro- > *քիրտն*, *swæld-sk' - > *քաղց*, *swenyō- > *քենի* և այլն (ԼՔՀԼ, 493-494):

որ Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 315), Գ. Ջահուկյանը ենթադրել է իրանական աղբյուրից փոխառություն՝ առանց որոշակի սկզբնաձև մատնանշելու (ՀԱԲ, 706): Սկզբնական իմաստից ելնելով՝ այս բառի մեջ տեսնում ենք վերոհիշյալ նույն **վար-** «կապ» արմատը՝ **-ակ** ածանցով (հմմտ. *է-ակ, տես-ակ, քան-ակ, հաս-ակ, լծ-ակ, միջ-ակ* ևն, տե՛ս նաև ՀԱԲ, 794):

Վարարկել «պատել, շրջապատել (նեղությամբ ևն)» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 316), Գ. Ջահուկյանը նախապես կապել է (*վառ* «քող, ծածկոց» բառի հետ միասին) հ.-ե. **uer-* «փակել, ծածկել, պաշտպանել» արմատի հետ՝ որպես *-արկ-ել*-ով կազմություն (Ջահ.-1, 267), սակայն հետագայում մասամբ հրաժարվել է այդ ստուգաբանությունից (ՀԱԲ, 706): *Վարակել* բառի հետ իմաստային ընդհանրությունը հիմք է տալիս տեսնելու նույն **վար-** «կապ» արմատը, մանավանդ որ Հ. Աճառյանի բերած միակ գրավոր վկայության մեջ առնչվում է վերոհիշյալ *վարմ* բառի հետ («...պատմե՛զ զանազան փորձութեանց վարարկեալ որպէս զվարմ») (ՀԱԲ, նույն տեղում):

Վերս «խիտ հյուսված, ոլորուն, շղթայաձև (գրահաշապիկ ևն)» (որից՝ **վերսել** «1. հյուսել, շարել, 2. զարդարել (կիտվածներով՝ անկվածներով, խարելով ևն)»³⁶ (Մալխ., 4, 334) բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 4, 333): Գ. Ջահուկյանը նախապես դուրս է բերել հ.-ե. **uer-t-* «ոլորել, պտտել» արմատից (Ջահ.-1, 267-268), հետագայում կապել է *վարտիք* բառի հետ՝ համարելով իրանական փոխառություն (ՀԱԲ, 709), իսկ *վարտիք*-ը Հ. Աճառյանի հետևողությամբ փոխառյալ է համարել իրանական *varti (*var-* «ծածկել» արմատից) ենթադրյալ ձևից (ՀԱԲ, 708): Սակայն **վերսել** «հյուսել»-ը «ծածկել» բնիմաստից դուրս բերելը համոզիչ չէ: Կարծում ենք՝ ավելի հարմար է «կապել, կցել» բնիմաստը, և առաջարկում ենք **վերս** <*(s)*uer-d-* <*(s)*uer-* «կապել, կցել, կախել» ստուգաբանությունը:

³⁶ Սրան համանուն է **վերսել** «ցատկոտել, խրոխտանալ, հպարտանալ» բառը (Մալխ., 4, 334):

Ուռեակ «արջ կամ եղնիկ բռնելու թակարդ» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀՄԲ, 4, 608), իսկ Գ. Ջահուկյանը թեև անհայտ ծագման է համարել, սակայն նշել է դրա հնարավոր կապը **ուռկան**-ի հետ: Ուստի առաջարկում ենք **ուռ-եակ** >*ur-s- <*(s)uēr- «կապել, կցել, կախել» ստուգաբանությունը՝ **-եակ** ածանցով (հմմտ. *հարսն-եակ, ամ-եակ, սպաս-եակ, վարդ-եակ, օթ-եակ* ևն, տե՛ս նաև ՀՄԲ, 803):

Քայո (քեառ) «գոհարագարդ մանյակ» բառը անհայտ ծագման են համարել Հ. Աճառյանը (ՀՄԲ, 4, 549-550) և Գ. Ջահուկյանը (ՀՄԲ, 775): Այս բառը իմաստով կարծես թե հեռու է «թարփ, ցանց» նշանակող վերոհիշյալ *ուռկան, ուռեակ, վարկան* բառերից: Սակայն նկատենք, որ *վարմ* բառի երկրորդ իմաստն է «զարդ» (հմմտ. նաև *վերտել*): Նկատի ունենալով նաև, որ մանյակը մի զարդ է, որը կապվում և կախվում է պարանոցից՝ առաջարկում ենք այս բառի **քայո**<*hքայո <*hգայո <*hwair-s- <*swair- <*(s)uēr- «կապել, կցել, կախել» ստուգաբանությունը, որ հիմնավորված է ոչ միայն հնչյունական³⁷, այլև իմաստային անցմամբ:

Գար «հիվանդություն կպած, ցավով բռնված, ախտահար» բառը Հ. Աճառյանը համարել է հավաստի ստուգաբանություն չունեցող (ՀՄԲ, 1, 520-521): Գ. Ջահուկյանը, հետևելով Է. Աղայանին, կասկածով համարել է իրանական փոխառություն (ՀՄԲ, 151): Է. Աղայանը փոխառության աղբյուր է համարել ավեստ. *gaða* «փչացում, վնասվածք, խաթարում, չարիք, աղետ» բառը (Աղ., 50-51), որը, կարծում ենք, իմաստով բավական հեռու է: Հայերեն լեզվամտածողությամբ հիվանդությունը՝ ցավը, կպչում է մարդուն: Նաև նկատի ունենալով վերոհիշյալ **վարակ** բառին իմաստային և ձևային մերձավորությունը՝ առաջարկում ենք **գար**<*(s)uēr- <*(s)uēr- «կապել, կցել» ստուգաբանությունը³⁸:

³⁷ Հնչյունական *sw- >ք անցումն՝ ըստ Հ. Աճառյանի (տե՛ս վերը կամ ԼՔՀԼ, 493-494):

³⁸ Ի դեպ, հ.-ե. այս արմատի այլալեզու ածանցյալների շարքում կա. հ.բ. գերմ., մ.բ. գերմ. *swār* (հ.բ.գերմ. *swāri*) «դժվար, ճնշող, հիվանդագին» բառը (Պոկ., № 2148, uer-1, նաև *suēr*-«կապել, կցել»):

Գորգ «բրդի թելերով զարդարական հաստ հյուսվածք» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 1, 583): Գ. Ջահուկյանը կասկածով ենթադրել է փոխառություն ինք. *kurka* «ծածկոց» բառից՝ նվազ հավանական համարելով բխեցումը *h.-ե.*յեր-*«պտտել, ոլորել» արմատից (**uorgh-* կամ **uork-* >*գորգ*՝ որպես «հյուսվածք, գործվածք») (ՀՄԲ, 169): Բայց «հյուսվածք, գործվածք» իմաստային զարգացման համար ավելի հարմար է *h.-ե.*(s)յեր-*«կապել, կցել, կախել» արմատը: Իմաստային անցման համար հմմտ. *հունգ. szőnyeg* «գորգ» բառը՝ *sző(n)* «հյուսել, գործել» արմատից (ՎԲԱ, *szőnyeg*) (թեպետ տարբեր լեզուներում ավելի հաճախ հանդիպում է իմաստային «ծածկել – գորգ» անցումը³⁹): Այսպիսով առաջարկում ենք գորգ < *(s)uor-gh- <*(s)յեր-«կապել, կցել, կախել» ստուգաբանությունը:

Քուղ «թել, դերձան, բարակ պարան» բառը Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 4, 591) և Գ. Ջահուկյանը (ՀՄԲ, 787) չեն ստուգաբանել: Հ.-ե. *(s)յեր-«կապել, կցել, կախել» արմատից սերված մի շարք հոմանիշներ կան տարբեր լեզուներում⁴⁰: Այս հանգամանքը հիմք է տալիս առաջարկելու **քուղ** < *քուրղ < *հքուրղ < *հգուրղ < *hwōr-lo- < *swōr-lo- < *(s)յեր-«կապել, կցել, կախել» ստուգաբանությունը (ը-ի անկման համար հմմտ. *քա(ր)շ, խա(ր)շ, դա(ր)ս, թո(ր)շնել, կասկա(ր)ծ* ևն): Գուցե սրա ածանցյալն է **քուրղանդ** «հարսի քողք» (Մալխ., 4, 588) (-անդ ածանցի համար տե՛ս վերը):

Քոստել (քոստել, քուստել) «պճնել, զարդարել» անստույգ համարվող բառը Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 4, 595) և Գ. Ջահուկյանը (ՀՄԲ, 788) չեն ստուգաբանել: Նկատի ունենալով վերոհիշյալ **քայռ** «գոհարազարդ մանյակ» բառի հետ իմաստային և ձևային ակնհայտ առնչությունները՝ կարելի է ենթադրել ***քուռ** (< *հքուռ < *հգուռ

³⁹ Հայերենում այսպիսի անցում ենթադրել հնարավոր է, եթե **գորգ** բառը բխեցվի *h.-ե.*յեր-* «ծածկել, փակել, հսկել, պահպանել» արմատից (Պոկ., №2166,յեր-5):

⁴⁰ Հմմտ. *հ.հուն.ἀεργ-* «պարան, առասան», լիտվ. *veriù, vérti* «թել»; *apì-varas* «կապիչներ», լատվ. *veru, vērt* «թել», *vīrve* «պարան, ճոպան», ռուս. *верёвка* «պարան», *вереница* «երկար շարան, պարան», *հ.սլավ. obora* (*ob-vora) «պարան», *verigy* «շղթա, կապանքներ», ալբ. *vark, -gu* «շարան, պսակ, շղթա», *vargarì* «շարան» ևն (Պոկ., № 2148, յեր-1, սյեր-):

<*hwōr-s- <*swōr- <*(s)uēr-«կապել, կցել, կախել») արմատ՝ **ստ/շտ** սաստկականով (հմմտ. *դնգստել, լպստել, ճլվստալ, խառնշտել, խլշտել, ավրշտել* են): Իսկ **քոտտել, քուստել** տարբերակները թերևս պետք է համարել **քոստել**-ի սխալագրություններ:

Գ. Ջահուկյանը որպես բացառություն վ-ով սկսվող բնիկ հայերեն բառերի շարքում հ.-ե.*uēr-«կապել, կցել, կախել» արմատից է դուրս բերել նաև **վառել** «կպցնել, փակցնել, վիզը անցկացնել» անստույգ բառը (Ջահ.-1, 267), որը հետագայում համարել է անհայտ ծագման (ՀՄԲ, 704): Շեղումների մեկ այլ ցանկում նա այս նույն արմատի հետ է կապել նաև **կարգ** «շարք» բառը՝ առանց բացատրելու հնչյունական անցման ընթացքը (Ջահ.-1, 270): Հետագայում նա **կարգ** բառը համարել է անհայտ ծագման (ՀՄԲ, 391):

Այսպիսով՝ հ.-ե. բառասկզբի *au- [*au-, *aw-] / *ou- [*ou-, *ow-] հնչյունակապակցությունը հայերենում զարգացել է չորս տարբեր ուղիներով:

1. *(a)u->**գ**- (ձայնավորից առաջ)՝ *(a)uosio- > *wosio- > *g^wosio->**գոյ**,
2. *(a)u->**ու**- (բաղաձայնից առաջ)՝ *(a)u(e)-l-kh- > *ulkh->**ուղիս** «հեղեղ»,
3. *au->**աւ**- (*a >**ա**-ի պահպանմամբ)՝ *aua-n->**աւան** (ձայնավորից առաջ), *aulio->**աւղի (օղի)** (բաղաձայնից առաջ),
4. *au- > *av- > *v->**վ**- (*a-ի ուշ անկմամբ)՝ *aua-n- > *avan->*(a)van- > *van- > **վան** (ձայնավորից առաջ):

Հ.-ե. բառասկզբի *su [*sw-] հնչյունակապակցության դեպքում (շարժուն **s**-ով) հնարավոր է զարգացման 4 ուղի:

1. *(s)u->**ու**- (բաղաձայնից առաջ)՝ *(s)u(e)r- > *ur->**ուրկան**,
2. *su- > *sw- > *hw- > *hq- > *hp- > **ք** (ձայնավորից առաջ՝ *s-ի պահպանմամբ)՝ *(s)uēr- > *swair- > *hwair-s-> *hqայո > *hpայո > **քայո**,

3. *(s)u- > *(s)v- > *v->վ- (ձայնավորից առաջ՝ *s-ի ուղ
անկմամբ) *su-r-m-> *sv-r-m- > *(s)v-r-m- > *v-r-m->վարմ:
4. *(s)u-> q- (ձայնավորից առաջ՝ *s-ի վաղ անկմամբ)
*(s)u-r- > *u-r- > գեր-ի:

Zakaryan Hovhannes - About Indo-European Origin of some Armenian Words with the Initial Sound վ-.—In Indo-European studies it is generally accepted that the Armenian words with the initial sound վ- are non-original, with the exception of about a dozen words that are considered deviations from the norm. The present article dwells upon phonetic, morphemic and semantic analyses and reveals the regularity of the origin of native (inherited) Armenian words with the initial sound վ-, due to which the following new etymologies are put forward: վան «habitation, settlement; hospice» <*(a)u-a-n-<*(a)u- «to be, to live, to stay; habitant; home», վիզ «neck» <*(a)uē-g'h-<*(a)u(e)-«neck, nape», վաճ-ան-ել «to sell» <*(a)uā-g^wy-, վճ-ար <*վիճ-ար «pay, fee» <*(a)uē-g^wy-, վարձ «payment, reward, rent» <*(a)uā-r-g'h-<*u- «to sell, to buy», վար-կան «fish trap» <*(s)u-r-, վարմ «snare, deadfall, net» <*(s)u-r-m-, վար-ակ «connection; Infection» <*(s)u-r-, վերս «densely woven» <*(s)u-r-d-, <*(s)u-r- «to tie, fasten, hang» etc.

Zakaryan Hovhannes - PhD of Philology, the Head of Linguistic Department of "Tatev" Center of Research and Education. hovzakaryan@yahoo.com

Закарян Оганес- Об индоевропейском происхождении некоторых армянских слов с начальным звуком վ-.— В индоевропеистике общепринято мнение, что в армянском языке слова с начальным звуком վ- являются неисконными, за исключением примерно десятка слов, которые считаются отклонениями от нормы. В настоящей статье, однако, на основе фонетического, словообразовательного и семантического анализов вскрывается закономерность происхождения исконно армянских слов с начальным звуком վ-, благодаря чего предлагаются следующие новые этимологии: վան «жилище, поселение; приют» <*(a)u-a-n-<*(a)u- «быть, жить, обитать; житель; жильё, дом»,

վիզ «шея» <*(a)uē-g'h- <*(a)u(e)-«шея, затылок», վաճ-առ-ել «прода-
вать» <*(a)uə-g^wy-, վճ-ար <*վիճ-ար «оплата» <*(a)uē-g^wy-, վարձ
«арендная плата, рента» <*(a)uə-r-g'h- <*ւե- «продавать, купить»,
վար-կան «верша» <*(s)uəg-, վարվ «ловушка, капкан, сеть» <*(s)uəg-
m-, վար-ակ «связь, узел; инфекция» <*(s)uəg-, վերս «плотно спле-
тенный» <*(s)uəg-d- <*(s)uəg-«связать, скрепить, вешать» и т. д.

Закарян Оганес - кандидат филологических наук, руководитель лингвисти-
ческого отдела Научно-образовательного комплекса "Татев".

hovzakaryan@yahoo.com

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Խաչատրյան Գուրգեն - Ապառնի հրամայականի զուգաձևերը Ամիրդովլաթ Ամասիացու «Օգուտ բժշկութեան» բժշկարանում.....	5
Խաչատրյան Հասմիկ - Բառակազմական որոշ իրողություններ Համշենի բարբառում.....	29
Կատվայան Վիկտոր - Գ.Սրվանձտյանցը և բարբառային հայերենը.....	43
Հովհաննիսյան Նազիկ - Նույնանիշների՝ XVIII դ. ավանդված ձեռագիր բառարանների կառուցվածքային առանձնահատկությունները.....	55
Ղարսյան Աննա - Նոր բառեր և բառակապակցություններ արդի հայերենում՝ պայմանավորված Քովիդ-19-ով.....	76
Մխիթարյան Գայանե - Երաժշտական տերմինների կոգնիտիվ առանձնահատկությունը (անզլերեն).....	91
Վարդանյան Արտակ -«Ձոկ» ցեղանվան ստուգաբանությունը (ռուսերեն).....	96

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ

Բորանբան Մանդիբայ, Սերկեբանա Գաուհար , Քերիմժանովա Աքմարալ - Միջնադարյան թյուրքալեզու գրական հուշարձանների համեմատական հետազոտության որոշ խնդիրների շուրջ (ռուսերեն).....	107
--	-----

ՔՆՆԱԲԿՈՒՄ

Զաքարյան Հովհաննես - Վ- սկզբնահնչյունով հայերեն մի քանի բառերի հնդեվրոպական ծագման մասին.....	114
--	-----

CONTENTS

ARTICLES

Khachatryan Gurgen- The Parallel Forms of the Future Imperative in Amirdovlat Amasiatsi's "The Benefits of Medicines".....	5
Khachatryan Hasmik - Some realities of word-formation in the Hamshen dialect.....	29
Katvalyan Viktor- G. Srvandztyants and the Dialectal Armenian Language.....	43
Hovhannisyan Nazik- Structural features of handwritten dictionaries of synonyms attested from 18th-century.....	55
Gharslyan Anna- The new words and phrases in modern Armenian according to COVID 19.....	76
Mkhitaryan Gayane- The Cognitive Feature of Musical Terms.....	91
Vardanyan Artak- Ethimology of the Ethnonym "Zok" (in Russian).....	96

REPORTS

Sandybai Boranbayev, Gauhar Serkebayeva Akmaral Kerimzhanova- Around Some Problems of Comparative Study of Medieval Turkic Written Monuments (in Russian).....	107
---	-----

DISCUSSIONS

Zakaryan Hovhannes - About Indo-European Origin of some Armenian Words with the Initial Sound ζ -.....	114
---	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Хачатрян Гурген - Параллельные формы повелительного наклонения будущего времени в лечебнике Амирдовлата Амасиаци "Полезьа медицины".....	5
Хачатрян Асмик- Некоторые лексические реалии диалекта Амшена.....	29

Катвалян Виктор- Г.Срвандзтянц и диалектный армянский язык	43
Оганесян Назик- Структурные особенности рукописных словарей синонимов засвидетельствованные с XVIII века.....	55
Карслян Анна- Новые слова и словосочетания в современном армянском языке в связи с COVID-19.....	76
Мхитарян Гаяне- Когнитивная особенность музыкальных терминов (на английском).....	91
Варданян Артак - Этимология этнонима "зок".....	96

СООБЩЕНИЯ

Боранбаев Сандыбай, Серкебаева Гаухар, Керимжанова Акмарал - Некоторые проблемы сопоставительного исследования тюркских памятников письменности средневековья.....	107
---	-----

ОБСУЖДЕНИЯ

Закарян Оганес- Об индоевропейском происхождении некоторых армянских слов с начальным звуком ɟ-.....	114
---	-----

Հանդեսի խմբագիրներ՝

Ասոյան Թաթուլ
Խաչատրյան Հասմիկ
Մեսրոպյան Հայկանուշ
Ներսիսյան Վարսիկ
Սարգսյան Մերի
Միմոնյան Նեկտար
Ֆչկնջյան Անի

Ձևավորումը և էջադրումը՝

Ս. Խառատյանի

Կազմը՝

Ս. Արևշատյանի

Հանդեսի պաշտոնական կայքը՝

Official site of the journal:

<https://las.sci.am/>

Официальный сайт журнала:

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝

E-mail of the journal:

armlingv@gmail.com

Электронная почта журнал:

ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ